

RAPPORT 3387

Op zoek naar de Schans Lammen

Een cultuurhistorisch onderzoek

RAAP

RAAP-RAPPORT 3387

Op zoek naar de Schans Lammen

Een cultuurhistorisch onderzoek

drs. R.S. Kok

R A A P

Colofon

Opdrachtgever: Provincie Zuid-Holland / RijnlandRoute

Titel: Op zoek naar de Schans Lammen; een cultuurhistorisch onderzoek

herziene versie: 11 juli 2018

Auteur: *drs. R.S. Kok*

Projectcode: RIJR9

Bestandsnaam: RA3387_RIJR9

Projectleider: drs. R.S. Kok

Projectmedewerkers: drs. B. Jansen & drs. J.A. Schenk

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: niet van toepassing

Autorisatie: drs. I.A. Schute

Bevoegd gezag: niet van toepassing

ISSN: 0925-6229

RAAP

Leeuwenveldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

e-mail: raap@raap.nl

website: www.raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2018

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

1 Op zoek naar de schans	7
Meneer terugbellen	7
Het plan	8
Uitvoering	9
Dankwoord	9
2 Landschap en bodem	11
Algemeen	11
Bodemopbouw	11
Locatie van de schans	12
3 De schans Lammen	17
3 oktober 1574	17
De schansen rond Leiden	18
De ligging van de schans	22
4 De schans in beeld	31
Lame	31
De schans in kaart	32
De schans getekend	35
De schans uit de lucht	37
5 Na de schans	41
'Vermoedelijk helemaal verdwenen'	41
Het Rijn-Schiekanaal	41
De nieuwe Lammebrug	45
6 Relicten en vondsten	49
Relicten	49
Archeologisch onderzoek	52
Detectorvondsten	53
De laatste boer	57
7 De schans gevonden?	59
De Lammenschans	59
Verwachting	61
Vervolg	61
Literatuur en bronnen	63

RAAP-RAPPORT 3387 - herziene versie 11-7-2018

Op zoek naar de Schans Lammen
Een cultuurhistorisch onderzoek

1 Op zoek naar de schans

Meneer terugbellen

Op dinsdag 27 september 2016 krijg ik van een collega een terugbelverzoek: of ik de heer Sjaak van de Gein wil terugbellen? Hij is van de Tuin van de Smid, wil graag de schans Lammen visueel maken in het landschap en hij zoekt hulp. Als ik terugbel, legt Sjaak zijn plannen uit. Hij is geboren Leidenaar, voormalig stadssmid en sinds 2013 eigenaar van theehuis 'De tuin van de smid' in polderpark Cronesteyn. Hij vertelt: 'Het idee is schans Lammen op te zoeken en hem op een of andere manier zichtbaar te maken in het landschap en zo de voor Leidse begrippen iconische waarde wat beter tot zijn recht te laten komen.'

Kort daarna zitten we voor het eerst om tafel. Als inwoner van Leiden eet ik elk jaar hutspot, ken ik het verhaal waar de hutspot is gevonden en heb ik de originele pot ook traditiegetrouw op 3 oktober bewonderd in museum De Lakenhal. In de ligging van de Lammenschans had ik me echter nooit serieus verdiept. Sjaak vertelt dat de ligging van de schans Lammen nog niet bekend is, maar dat de locatie wordt verondersteld in de omgeving van de Lammebrug, nabij de noordwesthoek van Polderpark Cronesteyn. Daar staat nu al een informatiepaneel dat de bezoeker van het park niet alleen informeert over recreatie, planten en dieren, maar ook over de geschiedenis van het gebied. De tekst vermeldt kort maar krachtig: 'De Schans Lammen lag in de hoek tussen de Vrouwenvaart en het Rijn-Schiekanaal.' Als je wil, zou je de schans dus nu al kunnen visualiseren: het verhaal is immers bekend en de globale ligging ook. Voor het oprichten van een gedenkteken of de aanleg van een complete reconstructie hoeft de exacte ligging immers niet bekend te zijn. De reactie daarop van Sjaak is duidelijk: 'Ik wil precies weten waar de schans ligt.'

Overigens is Sjaak niet de enige bij wie deze vraag leeft over de bekendste van de Leidse schansen. De vraag 'waar deze verdedigingswerken lagen en hoe ze waren vormgegeven en ingedeeld' is expliciet opgenomen in de integrale bouwhistorische en archeologische onderzoeksagenda van Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO). Dit document uit 2013 vormt de leidraad voor toekomstig archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Leiden. In de matrix van chronologisch geordende onderzoeksvragen staan de Leidse schansen op de 118e plaats onder het thema Stadsontwikkeling in de Vroegmoderne Tijd (1500-1850 na Christus). Specifieke vragen betreffen de indeling van de schansen, welke materiële resten in de schansen aanwezig zijn en wat deze vertellen over uitrusting en voedsel van de belegeraars.

Het plan

De punten uit het eerste gesprek worden verwerkt in een plan. Daarin worden allereerst enkele uitgangspunten geformuleerd. Zo moet duidelijk zijn dat we niet gelijk gaan opgraven. Sterker nog, als er voldoende duidelijkheid is over een locatie, zal het archeologisch veldonderzoek in principe de bodem zo min mogelijk moeten verstoren. In archeologisch jargon heet dat 'non-destructief onderzoek', bijvoorbeeld in de vorm van grondboringen of meettechnieken om afwijkingen in de bodemopbouw in kaart te brengen (geofysisch onderzoek). Stel dat er resten van de schans bewaard zijn gebleven, dan staat voorop dat deze resten bij een eventuele visualisatie zo min mogelijk worden verstoord.

Verder is duidelijk dat het verhaal van de schans zeer tot de verbeelding spreekt van het publiek en dat geldt naar verwachting ook voor de zoektocht ernaar. Dat betekent dat we het publiek niet alleen willen informeren over de zoektocht, maar ook zoveel mogelijk erbij willen betrekken. Dat geldt zeker voor lokale deskundigen en (amateur-)archeologen. Aandacht in de lokale pers is verzekerd als Marijn Kramp, chef redactie van het Leidsch Dagblad, aangeeft in een reeks artikelen aandacht te willen besteden aan het onderzoek. Ook is het wenselijk aan te sluiten bij voorgenomen ruimtelijke ontwikkelingen rond het Lammenschansplein in het kader van de realisatie van de RijnlandRoute.

Bij het vooronderzoek in het tracé van die nieuwe verbindingsweg is niet gericht gezocht naar de schans. De verplichting voor het uitvoeren van archeologisch onderzoek is vastgelegd in het bestemmingsplan, waarin staat aangegeven waar en onder welke voorwaarden onderzoek noodzakelijk is. De zones met een onderzoeksverplichting worden vaak gebaseerd op een archeologische verwachtingskaart. Ook Leiden heeft een dergelijke Archeologische Waardenkaart uit 2010. Daarop staat langs de Vrouwenvaart een ronde rode vlek met een vastgestelde archeologische waarde. Dit betreft echter niet de schans, maar een molenlocatie. Zolang de plek van de schans dus niet op een verwachtingskaart staat of in het bestemmingsplan is opgenomen, geldt er formeel geen verplichting om er onderzoek naar te doen.

Op 18 november 2017 ligt er een 'Globaal plan ten behoeve van het opsporen en visualisatie Schans Lammen te Leiden'. Hierin is het volgende stappenplan opgenomen voor de eerste fase:

- definiëren onderzoeksgebied en inventariseren van voorgenomen ruimtelijke ingrepen in dat gebied;
- gericht literatuuronderzoek om verwachting op te stellen: wat zijn mogelijke locaties van de schans? Hoe zag deze eruit? Zijn er vondsten bekend?
- inventariseren en analyseren van reeds eerder in directe omgeving uitgevoerd (boor)onderzoek;
- inventarisatie van topografische kaarten en luchtfoto's die beeld geven van de recente ontwikkelingen in het gebied (onder andere verbreding kanaal, aanleg Lammebrug en N206);
- georefereren van relevant kaartmateriaal in GIS om ontwikkelingen (verstoringen) in beeld te brengen en om mogelijke locaties te projecteren op huidige situatie;
- bepalen locatie(s) en meest zinvolle aanpak voor veldonderzoek.

In volgende fasen wordt het veldonderzoek uitgevoerd, wordt een plan gemaakt voor de inrichting van de locatie van de schans en wordt deze inrichting gerealiseerd.

Uitvoering

Al voordat het plan gereed is, wordt in de pers aandacht besteed aan de zoektocht. Op zaterdag 17 mei 2017 staat het eerste stuk van Herman Joustra in het Leidsch Dagblad: 'Op zoek naar de Schans Lammen.' Hierop reageren verschillende lezers met informatie en suggesties. Het onderzoek kan echter pas van start gaan als er voldoende middelen zijn gevonden. Fondsenwerving via de Stichting Strandwal levert de eerste positieve reacties op, maar nog niet voldoende om het onderzoek mogelijk te maken. In augustus 2017 gaat een crowdfundingactie van start via www.voorjebuurt.nl. Ook hier besteedt het Leidsch Dagblad aandacht aan: 'Actie voor zoektocht naar Schans.' Een volgend stuk in de krant trekt de aandacht van René Isarin, adviseur archeologie in het project RijnlandRoute van de provincie Zuid-Holland. In oktober zitten we voor het eerst om tafel om te kijken hoe beide projecten op elkaar afgestemd kunnen worden. Op dat moment is duidelijk dat bij de crowdfundingactie 80% van het doel is bereikt. Of het onderzoek doorgang kan vinden, is dan helaas nog maar de vraag.

Een situatie waarbij in het tracé van de RijnlandRoute onverwacht resten van de Lammenschans worden aangetroffen, is in meerdere opzichten zeer onwenselijk. Voor het project RijnlandRoute brengt een dergelijke toevalsvondst immers een groot risico mee op vertraging. Voor archeologen is het bij een toevalsvondst maar de vraag of er nog voldoende gelegenheid is voor adequaat archeologisch onderzoek. Ook de provincie Zuid-Holland heeft er als initiatiefnemer van de RijnlandRoute dus belang bij vroegtijdig te weten of er mogelijk resten van de Lammenschans aanwezig kunnen zijn in het tracé. Daarom heeft de provincie gekozen voor het laten uitvoeren van een aanvullend archeologisch onderzoek, dat met name is gericht op de voormalige schans Lammen. Vlak voor Kerst 2017 verstrekt de provincie opdracht aan RAAP om het bureauonderzoek uit te voeren. Ruim een jaar na het eerste contact met Sjaak van de Geijn kan de eerste fase van de zoektocht naar de Lammenschans daadwerkelijk van start gaan. Hierbij is ook dankbaar gebruik gemaakt van de gegevens en suggesties die zijn aangereikt door lezers van het Leidsch Dagblad en door andere belangstellenden.

Dankwoord

Deze eerste stap in de zoektocht naar de Lammenschans is mogelijk gemaakt door het project RijnlandRoute, waarvoor ik graag Linda van Heusden, René Isarin en Christine Roeleveld (allen provincie Zuid-Holland) hartelijk wil bedanken.

Voor het beschikbaar stellen van gegevens of afbeeldingen gaat mijn hartelijke dank uit naar: Michiel Bartels (gemeente Hoorn), René van Doorn (Historische werkgroep van het Leiderdorps Museum), Raymond Fagel (Universiteit Leiden), Herman van Huis (Alphen aan den Rijn), Hans-Willem van der Leeuw (AWN-Rijnstreek), Han Maksymiak (Warmond), Maurits Knegt (Zoeterwoude), Julius van Roemburg (Senior Registrator PAN), Dé Steures (AWN Rijnstreek), Mathieu Willemsen (Nationaal Militair Museum), Arjaan Wit (Historische werkgroep van het Leiderdorps Museum) en Mechteld van Zon (Stichting Strandwal).

Meerdere mensen hebben gereageerd naar aanleiding van publiciteit over het onderzoek. Dat waren achtereenvolgens: René Wilson (Leiden), Frans Grims (Leiderdorp), Ton Rijnsburger (Zoeterwoude), Martin Uunk (Leiden), Frans Tuijthoff (Leiden), Joost Grefkens (Leiden), Alan en Jerry Bouter (Boskoop), Bas Kreuger (Leiden), Jeroen van der Niet (Noordwijk aan Zee) en René Baas (Voorschoten). Zij hebben mij geattendeerd op oude kaarten, beeldmateriaal en publicaties of hebben hun ideeën gedeeld, waarvoor mijn hartelijke dank. Mijn dank gaat ook uit naar Leonard de Moulin (Leiden) met wie ik toevallig in contact kwam en die ook veel heeft gezocht in Leiden en omgeving. Verder wil ik graag Mechteld van Zon (Stichting Strandwal) hartelijk bedanken voor haar inspanningen het project van de grond te krijgen.

Voor hun bruikbare commentaar op een eerdere versie van dit rapport gaat mijn hartelijke dank uit naar Piet de Baar (AWN Rijnstreek), Chrystel Brandenburgh (Erfgoed Leiden en Omstreken), René Isarin (RijnlandRoute) en Jori Zijlmans (Museum De Lakenhal).

Last but not least, wil ik uiteraard graag Sjaak van de Geijn bedanken: zonder hem was deze zoektocht er niet geweest.

2 Landschap en bodem

Door: Bram Jansen

Algemeen

De locatie waar de Lammenschans verondersteld mag worden, bevindt zich landschappelijke gezien op de zuidrand van het estuarium van de Oude Rijn. De monding van de Oude Rijn was in het verleden veel breder dan de huidige Nieuwe en Oude Rijn in het centrum van Leiden doen vermoeden. Ter hoogte van de splitsing van de Trekvlies en het Rijn-Schiekanaal was dit estuarium meerdere kilometers breed. Gedurende de millennia dat de Rijn haar water via de Oude Rijn afwaterde op de Noordzee is binnen dit estuarium sprake geweest van bredere en smallere geulen die zich in de ruimte en de tijd verplaatsten. Aan weerszijden van het estuarium bevonden zich uitgestrekte veengebieden tussen en achter de hoger gelegen strandwallen en oude duinen. Via kleine riviertjes waterde het veengebied af op de Rijn. Langs de randen van het estuarium vormden zich bij overstromingen van de veengebieden zogenaamde doorbraakgeulen of crevasses. Voorbeelden hiervan zijn te zien in de Oostvliespolder en de polder Cronesteyn. De activiteit van de Oude Rijn verminderde sterk met het afdammen van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede in 1122 en stopte volledig met het verzanden van de Rijnmond tussen Katwijk en Noordwijk in de veertiende eeuw. In de periode van het beleg van Leiden was er in het Oude Rijn estuarium dus geen sprake meer van actieve rivieren.

Bodemopbouw

De bodemopbouw in het gebied waar de schans Lammen wordt verwacht, is goed bekend door de verschillende in het verleden en recent uitgevoerde grondboringen. Tabel 1 geeft een overzicht van de verschillende onderzoeken waarbij boringen zijn gezet die zicht geven op de bodemopbouw in deze omgeving. Naast deze onderzoeken zijn ook boringen geraadpleegd uit het archief van de voormalige Rijksgeologische Dienst, voor zover die digitaal beschikbaar zijn in het dinoloket (www.dinoloket.nl). De beschikbare boringen van de verschillende onderzoeken en uit de database van het dinoloket zijn aangegeven op een kadastrale kaart uit 1830. De locaties van de boringen van het onderzoek G-172 zijn minder nauwkeurig, doordat deze boorlocaties niet altijd helder zijn aangegeven en doordat de situatietekening niet goed te plaatsen valt binnen de huidige topografie.

onderzoekscade	jaartal	aanleiding	literatuur / bron
Pv32532	1911	verbreding / verlenging Schiekanaal	Beeldbank ELO
G-172	1955	verbindingsweg naar Voorschoten	Beeldbank ELO
LNWV	2011	bouwplan	Warning & Klarenbeek, 2011
RIJR4	2015	Rijnlandroute	Wink, 2015

Tabel 1. Overzicht van de verschillende onderzoeken in de omgeving van het zoekgebied.

De bestudeerde boringen laten een min of meer uniforme bodemopbouw zien. Als representatieve boringen is boring V uit 1911 weergegeven. Uit boring V kan worden afgeleid dat de top van het pleistocene zandpakket zich bevindt rond 12,75 m -NAP. Het dekzand wordt op die diepte afgedekt door een pakket 'vast veen'. Dit betreft het zogenaamde Basisveen. Hierboven bevindt zich een afwisseling van door de zee (marien) en/of rivier (fluviatiel) afgezette klei- en/of zandlagen afgewisseld met veenpakketten. Deze diepere bodemopbouw is voor onderhavig onderzoek echter minder relevant.

Vanaf circa 5,5 m -NAP gaat het profiel over in al dan niet kalkhoudend zand. Dit betreft oud strand- of duinzand dat behoort tot de uitloper van de strandwal van Voorschoten en Leidschendam. Deze oudste strandwal is langs de zuidrand van het estuarium landinwaarts ontwikkeld. Het meest oostelijke voorkomen van deze strandwal bevindt zich in de polder Cronesteyn (De Boer e.a., 2011).

De strandwal is afgedekt met een pakket veen, behorende tot het Hollandveen. De top van dit veenpakket bevindt zich tussen 1,2 en 2,7 m -NAP. Boven het veen bevinden zich de mariene/fluviatische sedimenten die vanuit het Oude Rijnestuarium zijn gevormd vanaf de IJzertijd, de periode 800-12 voor Chr. Deze afzettingen, voorheen aangeduid als de Afzettingen van Duinkerke, variëren van matig zware klei tot zand. In dit pakket komen smalle geulen voor, de eerder genoemde crevasses of kreken voor de ontwatering van het achtergelegen veengebied.

Uit de beschikbare boringen zijn de in dit gebied aanwezige geulen niet nauwkeurig in kaart te brengen. Er kan daardoor niet vastgesteld worden of het Rijn-Schiekanaal en de Nieuwe Vliet zijn aangelegd in van oorsprong natuurlijke waterlopen. Met name de Nieuwe Vliet kenmerkt zich door enkele bochten die een natuurlijke oorsprong doen vermoeden. Boring I (Pv32532) valt op doordat hier het jongste Hollandveen ontbreekt. Dit zou kunnen duiden op de aanwezigheid van een natuurlijke geul die het veen heeft geërodeerd. Deze boring is echter gezet in de toenmalige loop van de Nieuwe Vliet. Het kan daardoor niet uitgesloten worden dat het veen hier is vergraven bij de aanleg van de Vliet. Ook in boringen 11 (G-172) is het jongste Hollandveenpakket niet aanwezig. Ook hier zou sprake kunnen zijn van een diepere crevasse-geul. In de overige boringen is dit veenpakket wel aanwezig. Op basis hiervan kan gesteld worden dat er geen aanwijzingen zijn voor een brede natuurlijke geul ter hoogte van de Roomburger Wetering (het latere Rijn-Schiekanaal).

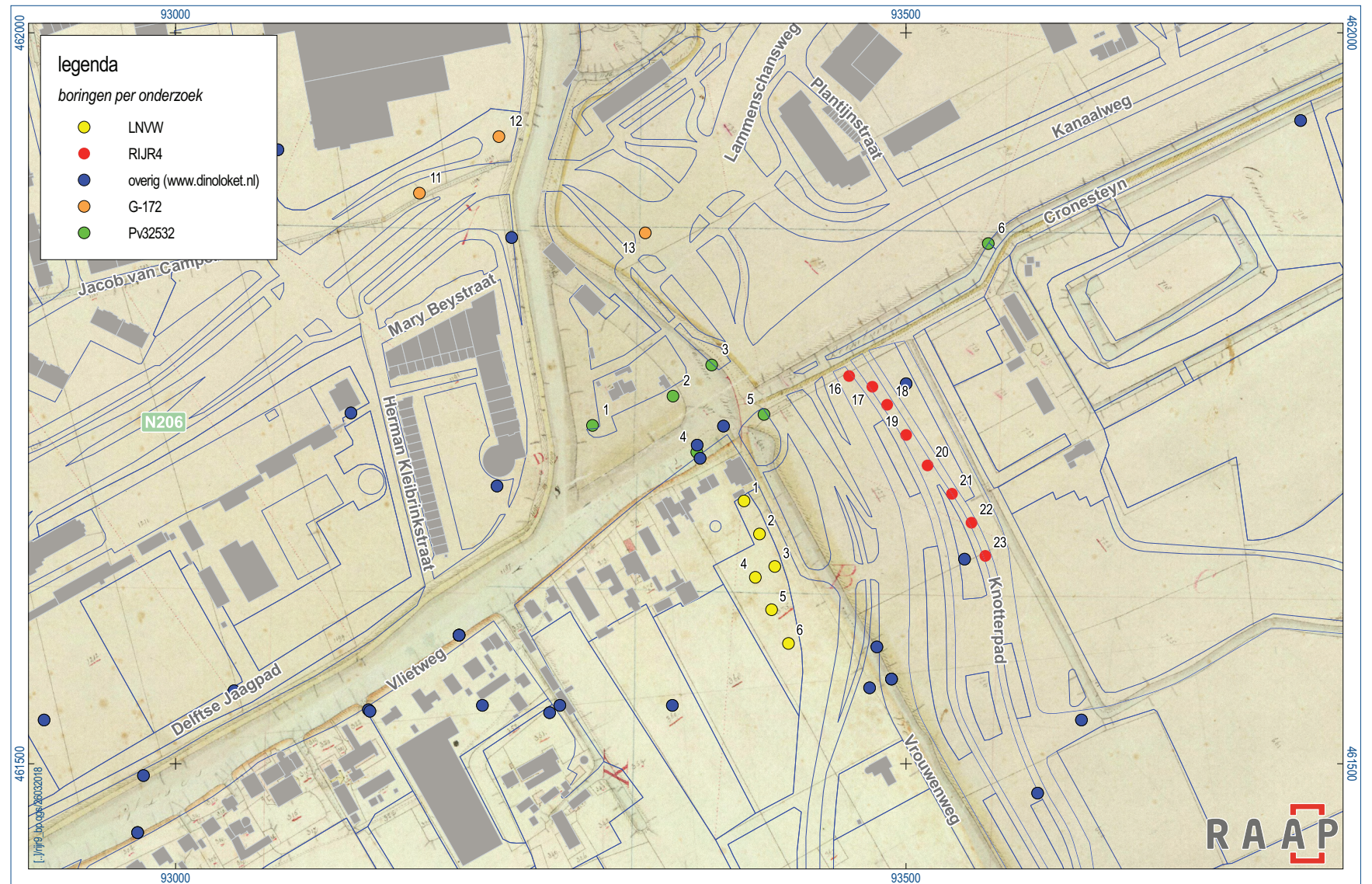
Locatie van de schans

Voor de schans worden in de bronnen twee locaties vermeld: het terrein direct ten oosten van de Vrouwenwetering en ten zuiden van het Rijn-Schiekanaal en daarnaast het zogenaamde eiland ten noorden van het Rijn-Schiekanaal en ten westen van de voormalige loop van de Vliet. De locatiekeuze voor de schans Lammen lijkt vooral een strategische geweest te zijn, namelijk op het punt waar verschillende watergangen samenkomen. Hoewel de schans op de oudste strandwal van de regio ligt, lijkt dit eerder toeval dan een bewuste keuze. Aangezien de strandwal zich ter plaatse op meer dan 2 m diepte bevindt, zal deze niet meer zichtbaar zijn geweest in het toenmalige landschap.

Figuur 1. Hoogtekaart op basis van het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN3) waarop ten zuiden van het Rijn-Schiekanaal in zowel de Cronesteyn- als de Oostvlietpolder kronkelende patronen zichtbaar zijn van zich vertakkende geulsystemen (www.ahn.nl).

De boringen I en II die in 1911 op het 'eiland' zijn gezet, laten een intacte bodemopbouw zien. Er is sprake van een pakket teelaarde van circa 45 cm, met daaronder ongestoorde natuurlijke afzettingen, voor zover dit afgeleid kan worden uit de beschrijvingen. Aan de zuidzijde van het Rijn-Schiekanaal is sprake van een veel dikker pakket verstoorde bovengrond. Dit kan voor een belangrijk deel verklaard worden door de infrastructurele werkzaamheden die in de afgelopen eeuw ter plaatse zijn uitgevoerd waarbij tweemaal een nieuwe brug over het Rijn-Schiekanaal is gebouwd en de toegangswegen zijn aangepast. Mede hierdoor is sprake van een 0,7 tot 1,2 m dik pakket verstoorde bovengrond.

Figuur 2. Overzicht van de beschikbare boringen in de omgeving van het onderzoeksgebied met als ondergrond een uitsnede uit de kadastrale minuutkaart uit 1830; in blauw is de huidige topografie weergegeven.

In boringen 17 en 18 (RIJR4) is sprake van archeologisch materiaal tussen 0,6 en 1,2 m -Mv. Dit betreft fragmenten houtskool, bouwpuin en aardewerk. Het aardewerk betreft roodbakend geglaazuurd materiaal en zeer kleine niet te determineren scherven. De projectleider van het onderzoek concludeert in de rapportage dat sprake is van een mogelijk laat-middeleeuwse huisplaats (Wink, 2015). Hiervan kan inderdaad sprake zijn. Het materiaal past qua datering echter ook binnen de periode van het beleg van Leiden. Op basis hiervan kan niet worden uitgesloten dat het verband houdt met de schans Lammen. Enig concreet bewijs hiervoor is in de boringen echter niet te vinden. Op basis van de informatie uit de beschikbare boringen ligt deze locatie daarmee wel het meest voor de hand. Hierbij dient wel te worden opgemerkt dat dit booronderzoek niet gericht was op het lokaliseren van een eventuele schans. Dit betekent dat de boormethode niet was afgestemd op de afmetingen van de schans, laat staan op het opsporen van de afzonderlijke elementen van een dergelijke schans, zoals de wallen en grachten.

RAAP-RAPPORT 3387 - herziene versie 11-7-2018

Op zoek naar de Schans Lammen
Een cultuurhistorisch onderzoek

3 De schans Lammen

3 oktober 1574

Het verhaal is bekend. Zelfs in de Lonely Planet-reisgids voor Nederland staat het kort verteld bij Leiden: de overlevering wil dat *'the retreating Spanish left so quickly, they abandoned a kettle of hutspot'* om eraan toe te voegen dat hutspot in Nederland nog steeds vaak op het menu staat, zowel thuis als in restaurants...

Voor een beschrijving van de gebeurtenissen op die historische dag kan worden geput uit een beschrijving van een tijdgenoot uit 1574, Jan Fruytiers: 'Korte beschrijvinge van de strenge belegering en wonderbaarlyke verlossing der stad Leyden in Hollandt.' Enkele passages uit zijn beschrijving worden hier weergegeven in de hertaling van Koppenol uit 2002. Gaten in zijn verhaal kunnen worden aangevuld met beschrijvingen van latere geschiedschrijvers, zoals die van Fruin uit 1874.

Fruytiers beschrijft hoe de vloot van de watergeuzen, 'het volk van de prins', in de middag van 2 oktober Zoeterwoude is gepasseerd 'maar dat het volgende kanaal naar Lammen zo smal was dat er maar één schip tegelijk door kon. Indien het voorste schip naar de bodem geschoten werd konden de andere niet verder, of men had eerst een omleiding moeten graven, met alle nadelen van dien.' Toch moesten de Geuzen deze vaart wel nemen, de Zoeterwoudse Vaart of Vrouwenvaart. Omdat het terrein opliep richting Leiden, was de inundatie dermate ondiep dat de vloot niet door de ondergelopen polders kon varen. Fruytiers vervolgt:

'Op drie oktober, 's ochtends in alle vroegte, is de legervloot van de prins opgetrokken naar Lammen, nadat de beide admiraals talrijke sloten, die met palen zeer grondig waren geblokkeerd, hadden laten openen. Ze waren ervan overtuigd dat ze de zwaarste tegenstand zouden ondervinden in de buurt van de stad, en dan met name in de buurt van Lammen, op een kwartier loopafstand van de stad Leiden. Daar was een schans waar, zoals altijd, een vendel soldaten was gelegerd. Die wisten dat hun medesoldaten gevlucht waren en dat er via de kanalen zwaar geschut in aantocht was.'

De Lammenschans was door minstens driehonderd Spaanse soldaten bezet en er stonden een paar kanonnen van vrij zwaar kaliber, aldus Fruin. Die kanonnen waren al in actie gekomen en hadden op grote afstand enkele Geuzen getroffen. De Geuzen hadden het terrein verkend en hieruit bleek dat er in de nauwe vaart slechts één plaats was, waar de schuiten met de zware kanonnen zich konden plaatsen om de schans te beschieten. Daarbij waren de Geuzen in het nadeel, omdat de kanonnen op de schuiten niet stabiel stonden. Van een aanval op de schans kwam het echter niet.

De Spaanse aanvoerder Valdés had uit eigen waarneming opgemaakt hoe de Geuzen oprukten met het water als bondgenoot en hoezeer zijn eigen soldaten in het nadeel waren in het onbekende, drassige land. Hij gaf de commandant van de schans Lammen, kapitein Borja, in de avond van 2 oktober bevel om de aanval niet af te wachten en weg te trekken naar Leiderdorp, zo meldt Fruin op basis van een Spaanse bron (Mendoza).

In de vroege ochtenduren van 3 oktober zag een Leidse jongen vanaf de stadswallen in de omgeving van de schans Lammen fakkellichten die zich bewogen in de richting van Leiderdorp. Hij bood aan te gaan kijken. Hij liep richting Lammen, op enige afstand gevolgd door enige vrijbuiters.

‘De dappere kapitein Gerrit van der Laen heeft zich met de vrijbuiters eveneens naar Lammen begeven, naar de eerste plaats waar de vaarroute met palen was geblokkeerd. Daar begroette hij met vreugde de eerste twee galeien. De admiraals wilden niet te lichtgelovig handelen en hadden daarom twee galeien vooruit gestuurd. Zij troffen aan wat de jongen had beschreven, te weten een lege schans en twee in het water gestorte kanonnen.

Toen de palen waren verwijderd, het volk van de prins had daar het benodigde gereedschap voor, is admiraal Louis de Boisot met de voorhoede, vervuld van grote blijdschap en dankbaarheid, naar de poorten van Leiden getrokken.’

De Geuzen hadden haring en wittebrood bij zich voor de uitgehongerde bevolking van Leiden. Dat is inmiddels een traditioneel onderdeel geworden van de Drie Oktober-viering: elke 3 oktober staan Leidenaren 's ochtends vroeg met hun pannetje of tasje in de rij voor haring en wittebrood.

De schansen rond Leiden

De schans Lammen was onderdeel van een hele reeks verdedigingswerken rondom Leiden. Voor de beschrijving van dit verdedigingssysteem kan worden geput uit een studie van de historicus Fruin uit 1874 over ‘het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574’ en uit een honderd jaar later verschenen overzichtsartikel van de architect Van Oerle over de schansen rond Leiden. Daarbij moet worden bedacht dat de Spanjaarden twee keer een beleg hebben geslagen rond Leiden. Het eerste beleg duurde van oktober 1573 tot maart 1574; het tweede beleg van mei tot oktober 1574.

Het eerste beleg

Van Oerle beschrijft hoe de stad Leiden tijdens het eerste beleg zelf vier schansen heeft aangelegd buiten de muren: de schans bij Lammen, de schans aan de Poelbrug, een schans op de Steenweg naar Rijnsburg en een schans bij Ter Wadding. De meeste aandacht besteedde de stad aan de bouw van de schans Lammen: dit was kennelijk een strategisch belangrijk punt. Deze schans vormde de afsluiting van de zuidelijke toegang naar Leiden over land en over water. Van Oerle schrijft:

‘Op woensdag 14 oktober 1573 werd met de bouw van deze schans begonnen. De burgers van Leiden werden opgeroepen om zich 's morgens om vijf uur met bijlen, schoppen, spaden en houwelen voor het stadhuis te verzamelen en werden tegen een daggeld van vijf stuivers

te werk gesteld. Aan het einde van de maand werd de schans door gewapende mannen bezet. Erg veilig voelde deze bezetting zich overigens niet. Op 11 november gelastte de gouverneur de soldaten in de vesting te blijven en beloofde hij dat hij een aantal arbeiders zou zenden om het fort te verhogen en te versterken. Lang heeft het niet stand gehouden. Op 7 januari 1574 verschanste de vijand zich te Lammen.'

Van Oerle vermoedt dat deze Leidse schans bij Lammen 'vermoedelijk aan de stadszijde van het water gelegen zal hebben', waarmee de Roomburgerwetering wordt bedoeld. In een recente publicatie over de verdedigingswerken rond Leiden wordt over de ligging van deze Leidse schans gezegd: 'waarschijnlijk aan de Leidse kant van de Vliet' (Winkelman, 2017).

Het moet deze door de Leidenaars aangelegde schans zijn geweest die de Spaanse commandant Francisco de Valdés vermeldt in een brief aan Alva van 13 november 1573. Hierin brengt Valdés vanuit Leiderdorp verslag uit van een bezoek aan de forten rond Leiden. Hij schrijft: 'Ik ben ook gekomen om een versterking te verkennen die door die van Leiden is gemaakt tussen Zoeterwoude en Leiderdorp', in de vertaling van historicus Raymond Fagel, die onderzoek doet naar Spaanse bronnen over het beleg. Gezien de beschreven ligging tussen Zoeterwoude en Leiderdorp kan dit alleen maar de schans Lammen zijn. Ook het moment van schrijven lijkt logisch: een maand nadat een begin was gemaakt met de aanleg van deze versterking.

Na het opgeven van het eerste beleg door de Spanjaarden werden de schansen niet opgeruimd. In de woorden van Fruin: 'Al wat men deed bepaalde zich tot het neerwerpen, niet eens volkomen slechten, van een paar schansen in den omtrek der stad, en het aanleggen, niet eens voltooien, van een versterking aan den Rijn te Valkenburg.'

Het tweede beleg

Fruin beschrijft het Spaanse verdedigingssysteem tijdens het tweede beleg. De linie van Spaanse versterkingen was het meest uitgebouwd aan de zuidzijde van de stad, van waar het ontzet viel te verwachten: 'Een driedubbele linie van schansen en versterkte dorpen sloot daar de stad van haar bondgenooten, de zuidelijk gelegen steden, af.' De binnenste lijn bestond uit de Rijnschansen van Ter Wadding en Leiderdorp, met daartussen de schans Lammen. In de tweede lijn lagen achter Ter Wadding het versterkte dorp Voorschoten en dicht daarbij aan de Vliet, de schans van Jaep Claesz. Achter Lammen lag het versterkte dorp Zoeterwoude.

Verder van Leiden verwijderd lag de derde lijn van versterkingen, in de woorden van Fruin:

'De derde lijn diende meer tot bewaking van Leidens bondgenooten, dan tot de insluiting der stad: een poging tot ontzet zou aan die linie afgeweerd moeten worden. Zij begon met Den Haag en Voorburg, daarop volgde Leidschendam en Wilsveen, dan Zoetermeer en Zegwaard, dan Benthuizen, eindelijk Hazerswou: al die dorpen waren meer of min versterkt en van garnizoen voorzien.'

Als voorposten buiten die lijn hielden de Spanjaarden nog enkele dorpen bij Delft en Rotterdam bezet, zoals Nootdorp, Bleiswijk en Hillegersberg. Dit waren echter niet veel meer dan wachtposten.

Van Oerle gaat meer gedetailleerd in op de vorm en de ligging van de schansen. De schansen rond Leiden waren kleine vestigingen variërend van 10 tot 17 vierkante roeden (een vierkante Rijnlandse roede = 14,19 m²), 142 tot 242 m². De schansen werden vaak gebouwd op knooppunten van wegen. Binnen de wallen lagen de wapenvoorraden. Het legerkamp, waar de troepen in tenten bivakkeerden, lag buiten de schans in het open veld. Over de vorm schrijft Van Oerle:

‘Het fort was ommuurd en altijd door een gracht omringd, waarbij men zoveel mogelijk van de bestaande weteringen gebruik maakte. De ingangen waren in bajonetvorm gebouwd en altijd gelegen aan de achterzijde. Het is niet geheel duidelijk van welk materiaal zij werden opgetrokken. Men moet zich hierbij voorstellen dat door de afgebroken kastelen en boerderijen, steen- en kalkovens, aan duurzaam materiaal geen gebrek zal zijn geweest. Men beschikte over landlieden voor het verrichten van het grondwerk en de vaklieden uit de buurt om dit werk uit te voeren.’

De Lammenschans

De Spanjaarden begonnen op 1 juni 1574 met de aanleg van de schans Lammen. Van Oerle beschrijft de schans als volgt:

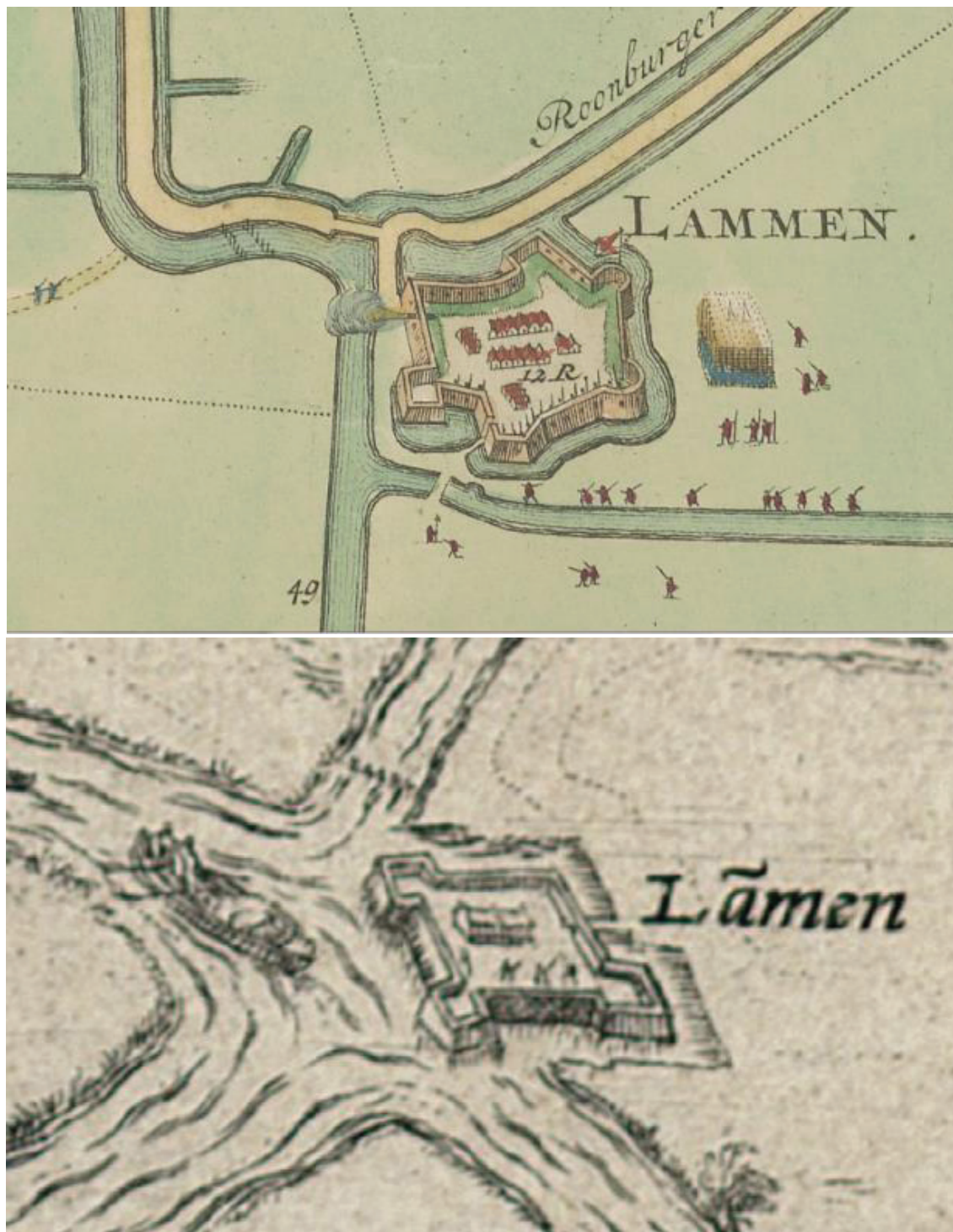
‘De Spaanse schans had een afmeting van 12 roeden [circa 170 m²] en was dus bescheiden van afmeting. Ze had een zeshoekig grondplan met twee ronde bastions aan de oostzijde. Bij de toegang, gelegen aan de zuidwesthoek, lag een bastion dat deze onder controle had. De andere muren waren bij het verloop van de weteringen aangepast. Er was minstens één geschutopstelling en naar men vermeldt was er een bezetting van driehonderd man en kanonnen van zwaar kaliber.’

De beschrijving van de vorm baseert Van Oerle op de zogenaamde Bilhamer-kaart die in het volgende hoofdstuk wordt besproken. Had hij zich gebaseerd op een andere kaart, de Lieftrinck-kaart, dan was zijn beschrijving anders geweest, namelijk een vierhoekig grondplan met op drie hoeken bastions en een toegang aan de zuidoostzijde, de van de stad afgekeerde kant.

Enig inzicht in de constructie kan ook worden ontleend aan de beschrijving van de Lammenschans door Jan Janszn. Orlers in zijn ‘Beschrijvinge der Stadt Leyden’ uit 1641. Hij schrijft over de schans:

‘[...] de reste was lichtelick rontsom begraven ende te bewallen, want daer stonden boomen ghenoech. Dezen wal der Schanssen was tamelick dick, doch niet vry voor grof geschut, was oock wel bewaert met schanskorven, strijckweyeren, gheschut ende volck.’

Hieruit is af te leiden dat de schans voorzien was van wallen en grachten. De wallen waren versterkt met schanskorven, van tenen gevlochten korven die met grond werden gevuld. Ook waren de wallen voorzien van strijckwieren, borstweringen vanwaar soldaten de omgeving konden bestrijken met wapens en geschut.

Figuur 4. De Lammenschans op uitsneden van de zogenaamde Bilhamer-kaart (boven) en Lieftrinck-kaart (onder).

De ligging van de schans

De voornaamste vraag voor dit onderzoek is de ligging van de schans. De vroegst bekende beschrijving van de schans is die van Jan Janszn. Orlers uit 1641. Orlers was een neef van Jan van Hout, stadssecretaris tijdens het beleg, en kon zijn informatie dus putten uit de eerste hand.

'De plaetse van dese Schantse lagh in een plat velt daer geen hoochten omtrent en waeren, noch Canalen oft sy en waren ghestopt, ende is bynae een quartier uers gaens vande Stadt ghelegghen. De Vliedt die nae Delft loopt, loopt daer met een crompte voorby, aen d'eene sijde ende aen d'ander sijde een Wateringhe waer doormen voorby Croonensteyn inden Rijn can comen, ende besijden loopt de Wateringhe op Zoeterwoude.'

Diverse latere locatiebeschrijvingen lijken hieraan ontleend. Uiteraard vormen ook historische kaarten een belangrijke informatiebron. Voordat die kaarten in het volgende hoofdstuk worden besproken, is het goed te zien wat verschillende bronnen zoal melden over de locatie van de schans. Hieronder volgt in chronologische volgorde een korte bloemlezing.

'Lammen' of 'Lammenschans' is opgenomen in het Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden van Van der Aa. In deel VII – dat in 1846 verscheen – staat vermeld: 'voorm. Schans in Rijnland, prov. Zuid-Holland, ¼ u. Z. van Leyden, ½ u. N. van Soeterwoude, bij Kronestein, waar de Roomburger-Waatering, de Vrouwe-vaart en de Leydsche-Vliet samenvloeien.'

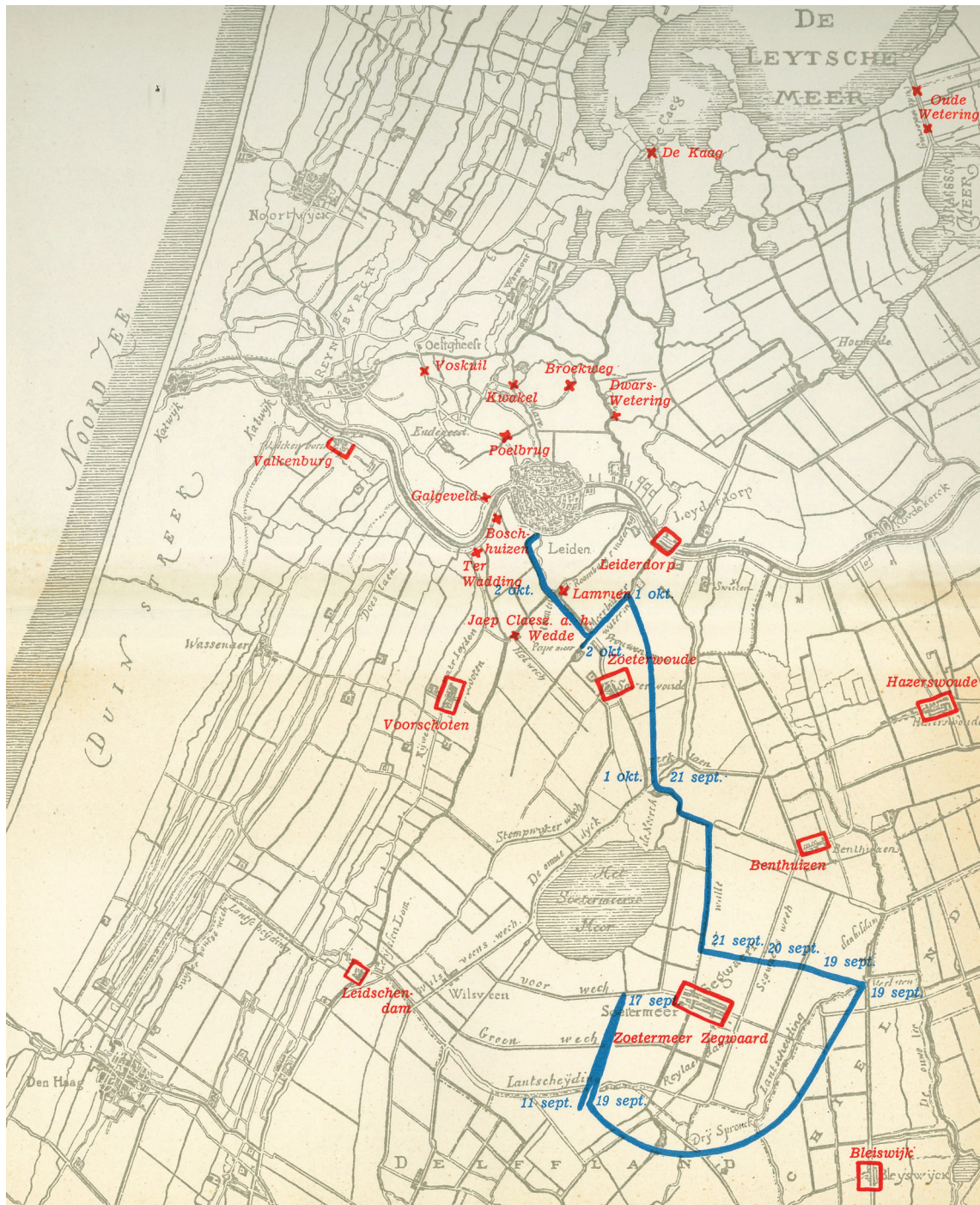
Fruin schrijft in 1874: 'schans van Lammen, die juist in het midden tusschen beide [schansen Ter Wadding en Leiderdorp] gelegen was op het punt waar de Delftsche vliet, de vaart van het Zoetermeer en een andere watering die uit den Rijn bij Leiderdorp komt, samenvloeien.' Fruin is de eerste geschiedschrijver die de schans op een kaart aangeeft. Hij geeft als toelichting bij deze kaart:

'De kaart, die ik tot opheldering der gebeurtenissen van het beleg en ontzet bij dit verhaal voeg, is genomen naar de hoogst zeldzame kaart van Holland, in 1620 door Balthasar Floris, landmeter en kaartenmaker, op koper gegraveerd en met octrooi der Staten uitgegeven.' [...] 'Slechts een paar veranderingen heb ik er in moeten brengen'

Hij heeft de Zoetermeerse polder als meer afgebeeld (werd pas drooggemaakt in 1616), de weg van Zoeterwoude naar Weypoort weggelaten en een aantal namen geschrapt.

'Hetgeen ik daarentegen met rood heb bijgeteekend, behoeft geen verklaring. Een ieder ziet, dat de versterkte dorpen in vierkanten zijn gevat en de schansen door een kruis zijn aangeduid, en dat de cijfers langs de lijn, dien den weg van het ontzet verbeeldt, de dagen aanwijzen waarop de vloot die verschillende punten heeft bereikt.'

De kaart van Fruin is hier afgebeeld in de versie die is opgenomen in de uit het Duits vertaalde roman 'Het Wonder van Leiden' van Emanuel Stickelberger uit 1965. De Zwitserse schrijver heeft dit werk opgedragen aan 'de nagedachtenis van de grote Nederlandse historicus' Fruin en de kaart met toestemming van de uitgever overgenomen.

Figuur 5. Kaart met route van de Geuzen en ligging van de schansen uit 'Het Wonder van Leiden' van Emanuel Stickelberger uit 1965, overgenomen uit Fruin.

De route van de Geuzen en de ligging van de schansen zijn ook overgenomen op een wandkaart getiteld 'Beleg en Ontzet van Leiden in 1574'.¹ De kaart is nummer vijf uit de serie 'Twaalf Wandkaarten der Vaderlandsche Geschiedenis'. De kaarten zijn door J.W. de Jongh voorzien van een toelichting en in 1909 voor het eerst uitgegeven bij Joh. Ykema in Den Haag.

¹ Met dank aan Frans Tuijthoff (Leiden).

Figuur 7. Uitsnede uit kaart van met route van de Geuzen en ligging van de schansen uit Blok.

naam Lam in de noordoosthoek van Vliet en Roomburgerwetering. Het rode kruisje dat de schans aangeeft, staat echter getekend ten westen van een onbekende wetering die parallel aan de Vrouwenwetering loopt. Deze ondergrond oogt topografisch minder nauwkeurig dan de door Fruin gebruikte kaart van Balthasar Floris uit 1620. Bovendien is de vraag hoe nauwkeurig de locatie van de schansen is geprojecteerd op de topografische ondergrond.

Figuur 9. Uitsnede uit kaart van Jan Pietersz. Dou uit 1620, uit het kaartboek van het Sint Elisabeth Gasthuis (ELO, PV71555.54).

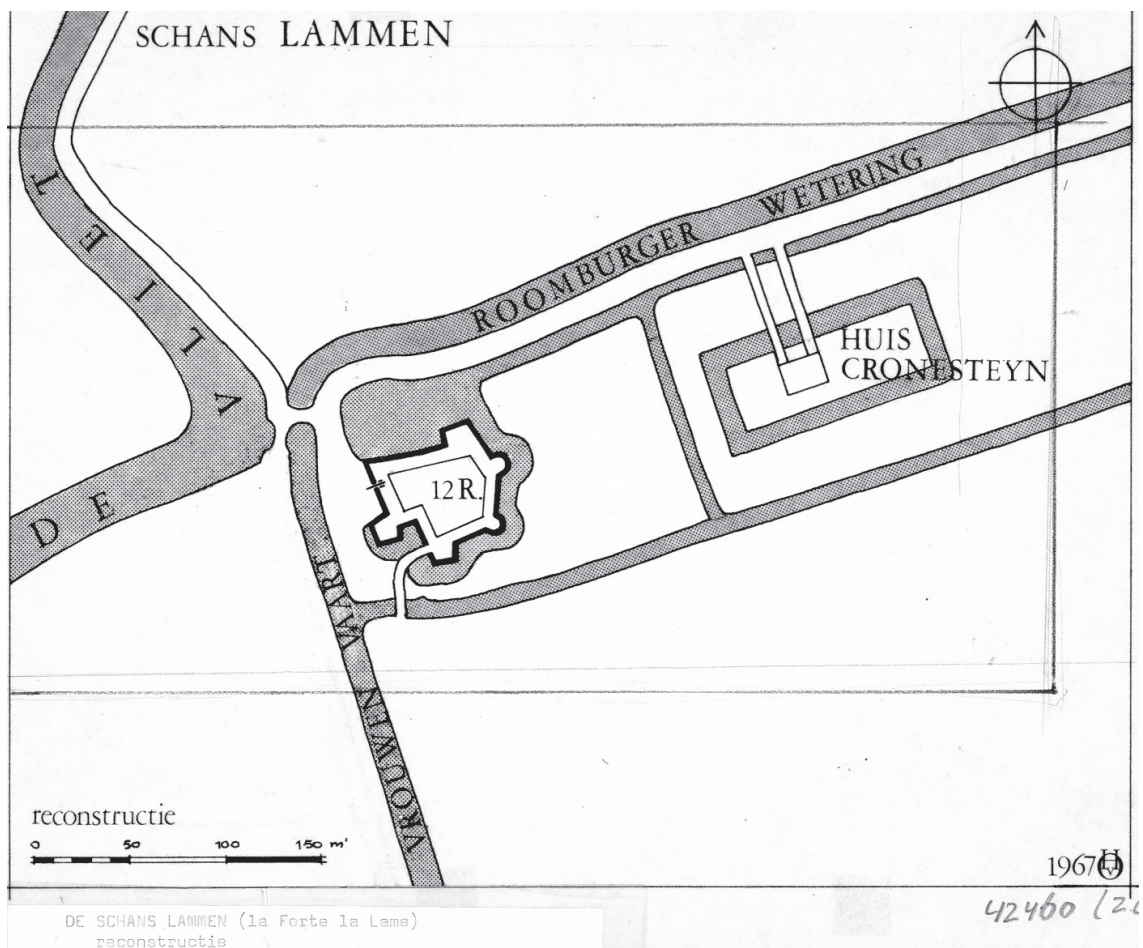
Het driehoekige eilandje was tot de bouw van de huidige Lammebrug rond 1960 duidelijk herkenbaar. Zoals we nog zullen zien, is dit eilandje vaker aangezien voor een restant van de Lammenschans. In de jaren veertig van de vorige eeuw werd kennelijk verteld dat de schans hier lag. Schrijver L.C.J. Roozen vermeldt in zijn boekje ‘De zeven zaligheden van Zoeterwoude’ uit 1946 dat de schans ‘volgens allerlei mondelinge overleveringen op het schiereilandje ten Noorden van de Lammebrug’ moet hebben gelegen. Roozen is zelf een andere mening toegedaan: ‘Volgens de strategische kaart, die Bilhamer voor het Spaansche opperbevel maakte, was deze schans gelegen aan de Zuidzijde van de Vliet, op den hoek van Cronesteyn’, om daar – met enige trots – aan toe te voegen ‘dus zou deze roemruchte vesting nog op tegenwoordig Zoeterwoudsch gebied zich bevonden hebben.’

Interessant is wat van Oerle in ‘Oud Leiden’ opmerkt over enkele andere schansen:

‘Ten Noorden van de stad lagen de schansen ‘De Kwaak’ aan de Haarlemmertrekvaart ter hoogte van Poelgeest en de schans aan de Zijl tegenover de Driegatenbrug van de Dwarswetering. Beide zijn nog duidelijk in het landschap te herkennen.’

Waarschijnlijk beschrijft hij de situatie begin jaren veertig, toen de eerste druk van zijn boekje verscheen. Opmerkelijk genoeg zijn de beide schansen niet herkenbaar op geallieerde luchtfoto’s uit de Tweede Wereldoorlog. Onduidelijk is dus wat Van Oerle toen precies heeft gezien.

In zijn artikel over de Leidse schansen uit 1974 brengt Van Oerle de ligging van de Lammenschans opnieuw ter sprake: 'De schans Lammen was gelegen op de hoek van de Roomburgerwetering en de Vrouwevaart naar Zoeterwoude, niet ver van het kasteel Cronestejn.' Het eiland blijft nu onvermeld. In zijn werk 'Leiden binnen en buiten de stadsvesten' uit 1975 neemt Van Oerle een reconstructietekening op van de schans in de zuidoosthoek tussen Vrouwevaart en Roomburgerwetering. Het betreft een uitsnede uit een reconstructietekening van zijn hand uit 1967, die duidelijk gebaseerd is op de manier waarop de schans staat afgebeeld op de kaart van Bilhamer. Van Oerle heeft de onjuiste ligging van de waterlopen op de Bilhamer-kaart aangepast, maar tekent een niet bestaande waterloop ten zuiden van de schans en Cronestejn, waarschijnlijk ontleend aan de waterloop die op de Bilhamer-kaart de Vrouwevaart moet voorstellen. Uit deze reconstructie kan worden afgeleid dat hij inmiddels kennelijk was afgestapt van het idee dat de schans op het eilandje lag.

Figuur 10. Reconstructie van de Lammenschans volgens Van Oerle (Documentatiecentrum Menno van Coehoorn, collectie Dr. Ir. H.A. van Oerle).

Ook latere historische publicaties noemen de ligging van de schans bij de samenloop van deze waterwegen, overigens zonder expliciet de zuidoosthoek te vermelden. In het Zuid-Hollandse deel van de 'Atlas van historische vestingwerken in Nederland' – verschenen in 1970 – wordt over de locatie gezegd: 'de schans beheerste een driesprong van waterwegen, de samenkomst van Vliet en Roomburger wetering.' Een bron voor deze locatie wordt niet vermeld, maar mogelijk is dat de kaart van Bilhamer, waarnaar wordt verwezen vanwege de daarop aangegeven omvang van de schans. Ook de meest recente publicatie die aandacht besteedt aan de Lammenschans gaat uit van deze locatie. In zijn geschiedenis van Polderpark Cronesteyn schrijft Ed van der Vlist in 2004: 'Zeker is dat de ligging van de schans aan de samenvloeiing van drie belangrijke waterwegen – de Vliet, de Zoeterwoudse Vaart of Vrouwenvaart en de Roomburgerwetering – in militair-strategisch opzicht uiterst gunstig was.'

Toch worden ook andere locaties genoemd. Zo doet het Leidsch Dagblad op 29 september 1961 verslag van de onthulling van het beeldje van Cornelis Joppensz. op het plein voor station Lammenschans en spreekt van 'een voor onzer stad wel zeer historische omgeving'. De krant meldt niet expliciet dat het om de plek van de schans zou gaan, maar lijkt dat wel te suggereren. In een artikel in het Historisch Nieuwsblad wordt dit in 2003 wel expliciet gezegd: 'Het beeld staat voor station Leiden Lammenschans, op de plek waar Cornelis de verlaten veste vond.' In de gids 'Geschiedenis op straat: wandelen door historisch Nederland' wordt ook de plek van het beeldje aangewezen als locatie van de schans: 'Ter hoogte van de voormalige schans, tegenwoordig een druk bedrijventerrein net buiten het centrum van Leiden, herinnert een modern bronzen beeld aan het verhaal van de vondst.' Welk druk bedrijventerrein hier wordt bedoeld, is overigens onduidelijk; wellicht het voormalig veilingterrein aan de zuidzijde van de spoorlijn.

RAAP-RAPPORT 3387 - herziene versie 11-7-2018

Op zoek naar de Schans Lammen
Een cultuurhistorisch onderzoek

4 De schans in beeld

Lame

Het beleg van Leiden spreekt zeer tot de verbeelding en is in het verleden vaak afgebeeld op kaarten en prenten. Voor dit onderzoek zijn vele afbeeldingen digitaal bekeken, bijvoorbeeld in de beeldbank van Erfgoed Leiden en die van het Rijksmuseum. Bij de zoektocht naar de ligging van de schans zijn vooral nauwkeurige kaarten van belang. Romantische afbeeldingen van het oprukken van de watergeuzen richting Leiden blijven hier dan ook buiten beschouwing.

Een van de oudste gedetailleerde kaarten van Leiden en directe omgeving is die van de landmeter Jacob van Deventer uit het derde kwart van de zestiende eeuw, de periode van het beleg van Leiden. Van de door Jacob van Deventer vervaardigde kaart van Leiden is alleen de zogenaamde netkaart bewaard gebleven, een ingekleurde kaart. De stadsplattegronden van Van Deventer gelden als zeer betrouwbaar, vooral het deel binnen de stadsmuren. De ligging van uitvalswegen en waterlopen is minder nauwkeurig weergegeven, omdat deze op het zicht werden ingetekend.

Op de netkaart heeft Van Deventer de laatmiddeleeuwse stad in kaart gebracht zoals deze er uitzag sinds de voltooiing van de stadsmuren in 1391-1392 (Vos, 1992). De volgende stadsuitbreiding zou pas in 1611 plaatsvinden. Bijzonder is dat Van Deventer het rond de kaart getekende kader aan de onderzijde onderbreekt om de samenkomst te kunnen tekenen van de Vliet, de Roomburgerwetering en de Zoeterwoudseweg, die vanaf de Koepoort naar het zuiden de stad uit liep. Kennelijk was deze plaats van zoveel belang dat hiervoor het kader werd doorbroken. De naam van deze plaats was Lame en staat aangegeven in de noordelijke hoek tussen Vliet en Roomburgerwetering. Oostelijk hiervan, aan de zuidzijde van de Roomburgerwetering is het huis Cronesteyn aangegeven.

De naam 'Lame' wordt ook gespeld als Lam, Lamme of Lammen en wordt op verschillende plekken geschreven rond de plek waar de Roomburgerwetering en de Vrouwenvaart uitkomen in de Vliet. Van der Vlist vermoedt dat de naam afkomstig is van een persoon die hier in de buurt heeft gewoond. Waarschijnlijk gaat het om ene Jacob Lambrechtsz., die in de volksmond Jacob Lammen werd genoemd en hier gronden bezat.

Kijkend naar de kaart van Van Deventer valt op dat de Zoeterwoudseweg een vrij bochtig verloop heeft en voor het grootste deel op enige afstand van de Vliet loopt. Tussen de weg en het water heeft Van Deventer enkele boerderijen getekend en een enkele molen. Ten zuiden van deze molen buigt de weg in een vrijwel haakse bocht naar de Vliet, om het laatste deel direct langs het water verder te lopen tot aan de samenkomst met de Roomburgerwetering. Het is gissen naar de reden waarom de Zoeterwoudseweg deze scherpe bocht maakt. Opvallend is dat juist hier, in de rand van de kaart, de naam 'Lame' staat geschreven. Dat kan ook een praktische reden hebben: zuidelijker kon Van Deventer de naam niet schrijven, dan zou deze immers buiten de kaart vallen.

Figuur 11. Uitsnede kaart Jacob van Deventer, derde kwart van de zestiende eeuw (ELO, PV315B).

De schans in kaart

Van het beleg en ontzet van Leiden bestaan diverse kaarten, die deels op elkaar terugrijpen. Voor de ligging van de schansen worden twee kaarten over het algemeen het meest betrouwbaar geacht. De eerste is de zogenaamde Bilhamer-kaart en de tweede is een kaart van de Leidse landmeter Lief-rinck. Beide kaarten en kopieën ervan zijn uitvoerig beschreven en geanalyseerd, eerst door Pelinck in 1948 en later door Van Oerle in 1974. Pelinck schrijft dat Lief-rinck ruim drie weken na het ontzet, op 27 oktober 1574, al betaald kreeg voor een door hem gemaakte kaart van enkele Leidse schansen. In zijn artikel in het Leidsch Jaarboekje van 1948 heeft hij uitgezocht om welke kaart of kaarten dit zou gaan. Hieruit blijkt dat het niet zeker is wie welke kaart nu heeft vervaardigd.

De Bilhamer-kaart is bekend door een kopie van T. Reets uit 1717. Op deze kopie staat vermeld 'Afgeteekent naar een principaal ontworpen door Joost Janszen Bilhamer die de Spaansen in 't zelfve Beleg voor Ingenieur heeft gediend'. Bilhamer was niet alleen beeldsnijder, architect, horlogemaker en cartograaf, maar ook vestingbouwkundige en nam aan Spaanse zijde deel aan het beleg van Leiden. In de woorden van Fruin: 'Nog bestaat de kaart van Leidens omtrek en toegangen, ten dienste van Valdes ontworpen door een Amsterdamsch ingenieur Bildhamer.' Van Oerle stelt dat de oorspronkelijke kaart moet zijn getekend door 'een vakman, die deze verdedigingswerken uit eigen aanschouwing moet hebben gekend.' Gezien het feit dat de schansen direct na het beleg zijn

Figuur 12. De zogenaamde Bilhamer-kaart, een kopie van T. Reets uit 1717 (ELO, PV44359).

gesloopt, moeten ze kort daarna in kaart zijn gebracht. Overigens vermoedt Van Oerle dat Reets niet de originele kaart van Bilhamer heeft gekopieerd, maar een kaart die eerder door Pelinck is toegewezen aan Lieftrinck. De toewijzing door Reets aan Bilhamer zou gebaseerd zijn op het feit dat de door hem in 1717 gekopieerde kaart afkomstig was uit de nalatenschap van een verre nazaat van Bilhamer, aldus Pelinck, die de Bilhamer-kaart dus toeschrijft aan Lieftrinck.

De toewijzing van enkele kaarten aan Lieftrinck is gebaseerd op de aantekening 'ghedaen ende voleynt tot Leyden ten huysse van Joannes Lieftrinck A' 1574 November 17.' Deze kaarten zijn dus anderhalve maand na het ontzet gemaakt. Deze aantekening duidt er volgens Pelinck overigens op dat de kaarten gemaakt zijn naar een ontwerp van Lieftrinck en niet van de hand van hemzelf zijn. Zeker is dat Lieftrinck opdracht kreeg om in ieder geval enkele schansen in kaart te brengen. Van Oerle beschrijft een schetsblad van Lieftrinck waarop hij 'alle gegevens op[tekende] die hij tijdens zijn verkenning in het verwoeste land nog aantrof.' Daarop staan sommige schansen 'met de namen waaronder ze in het Spaanse kamp bekend waren; de schans in het broekland heette 'la Casse Vasse', de lage plaats', aldus Van Oerle.

Voor het onderzoek naar de ligging van de Lammenschans is op zich niet van belang wie welke kaart heeft vervaardigd. Hoe het ook zij, duidelijk is dat zowel de Bilhamer-kaart als de Lieftrinck-kaart gemaakt moeten zijn door iemand die de schansen uit eigen waarneming gedetailleerd kon afbeelden. Het feit dat de Bilhamer-kaart wordt gezien als 'voor de topographie van het beleg niet onbelangrijk' (Fruin), 'de belangrijkste kaart voor de kennis van de schansen' (Van Oerle) en dat deze 'de meest betrouwbare indruk maakt' (Van der Vlist), lijkt vooral gebaseerd op het gegeven

dat Bilhamer ingenieur in Spaanse dienst was en mogelijk zelfs de architect van de schansen. Gemeentelijk archeoloog Brandenburg heeft de maten van de Bilhamer-kaart nagemeten en concludeert dat de maatvoering 'er ver naast zit'. Uitgaande van de locatie aan de samenvloeiing van Vliet, Vrouwenvaart en Roomburgerwetering komt ze voor de Lammenschans op een afstand van ruim 1,5 kilometer gemeten langs de Herenweg en de Vliet en op circa 1450 meter hemelsbreed. Volgens de kaart van Bilhamer zou dit 250 roeden moeten zijn, wat – uitgaande van Rijnlandse roeden – uitkomt op 942 meter. Desondanks acht ze de kaart een belangrijke bron vanwege de gedetailleerde weergave van wegen en waterlopen.

De topografische nauwkeurigheid van de Bilhamer-kaart lijkt bij nadere beschouwing niet zeer groot. Kijkend naar de waterwegen rondom de schans Lammen, staat alleen de Roomburgerwetering als zodanig aangegeven, zij het als Roomburger Sloot. De waterloop die nabij de Koepoort vanaf de singel naar het zuiden loopt, moet de Vliet zijn; ook de opvallende bocht vlakbij de Lammenschans is ingetekend. Het verdere verloop van het water staat echter op de kaart aangegeven als 'Dit vaardmen naar Soeterwou en Soetermeer.' Bilhamer lijkt zich hier te vergissen en de Vliet te verwarren met de Vrouwenvaart richting Zoeterwoude. Ook de richting klopt niet: dit deel van de Vliet ligt in werkelijkheid vrijwel in het verlengde van de Roomburgerwetering, met haaks erop – in zuidelijke richting – de Vrouwenvaart. Op de Bilhamer-kaart ontstaat echter een hoek tussen Vliet en Roomburgerwetering, met in die hoek een waterloop die niet anders kan zijn dan de Vrouwenvaart. De schans ligt in de hoek tussen – de niet als zodanig aangegeven – Vrouwenvaart en de Roomburger sloot.

Figuur 13: Uitsnede van Lammenschans en omgeving op de zogenaamde Bilhamer-kaart (ELO, PV44359).

De weergave van het kruispunt van de waterwegen is nauwkeuriger aangegeven op de Lieftrinck-kaart. Dit is duidelijk te zien op de kopie van deze kaart die is opgenomen in de atlas 'Civitas Orbis terrarum Coloniae' van de bekende kaartenmakers Braun en Hogenberg. Deze kaart toont de Vliet in het verlengde van de Roomburgerwetering met haaks erop 'Die Soeterwousche vaert', zoals de Vrouwenvaart hier staat aangegeven. Op deze kaart is de als Lammen aangeduide schans getekend in de hoek Roomburgerwetering en Vrouwenvaart. Beide kaarten geven de schans dus aan op dezelfde plaats. Het feit dat de Lieftrinck-kaart topografisch nauwkeurig is, kan ook gevolgen hebben voor de reconstructie van de vorm van de schans, zoals eerder al is opgemerkt.

Figuur 14: uitsnede uit kaart van Braun en Hogenberg, een kopie van de aan Lieftrinck toegewezen kaart (ELO, PV319).

Spaanse kaart?

In de 3 Oktoberlezing 2017 belicht historicus Raymond Fagel het beleg vanuit Spaanse ogen. Hij baseert zich daarbij op de brieven van Francisco de Valdés, de Spaanse belegeraar van Leiden, en vermeldt dat Valdés zijn brieven ook voorzag van schetsen. De vraag of er ook Spaanse kaarten bestaan leg ik voor aan Raymond Fagel. Hij antwoordt per mail: 'Het enkele schetsje dat ik heb gezien, ging over de Kaag. Archivarissen hebben in het verleden vaak de kaartjes losgemaakt van de brieven zodat die er eigenlijk zelden nog bij zitten. Ook zouden ze nooit goed genoeg zijn om de positie nauwkeurig te bepalen. Spanjaarden waren ook geen goede kaartenmakers.'

De schans getekend

Er zijn verschillende stadsgezichten bekend waarop de (veronderstelde) schans Lammen staat afgebeeld. Twee prenten bevinden zich in de collectie van de Universiteitsbibliotheek Leiden. De oudste dateert uit 1762 en is getiteld 'De stad Leyden, van de Schans Lamme te Zien'. Het is een gravure van de Leidse kunstenaar Abraham Delfos (1731-1820) naar een tekening van Jan de Beijer (1703-1780).² De tekenaar staat op de zuidoever van de Vliet tussen de schapen en kijkt in

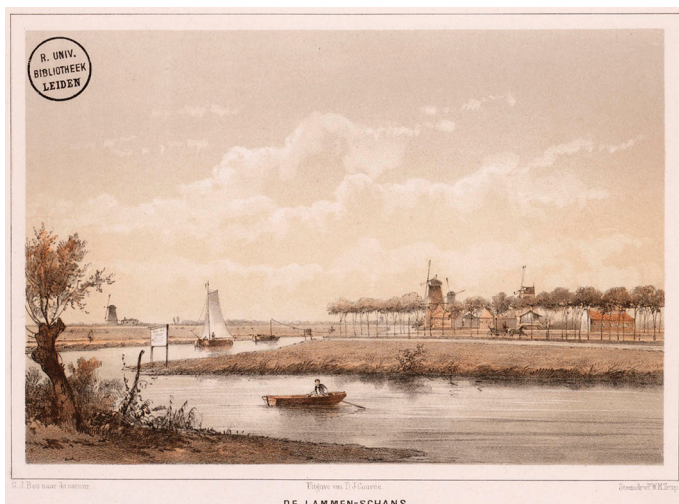
² Met dank aan Martin Uunk (Leiden).

noordelijke richting naar Leiden. Links over het jaagpad loopt een paard dat een schuit trekt door de rond 1636 gerealiseerde afsnijding van de Vliet. Op de voorgrond ligt het driehoekige eiland dat bij die afsnijding is ontstaan. Rechts daarvan is de Lammebrug over de Roomburgerwetering zichtbaar. Over de Zoeterwoudseweg loopt een paard met sjees richting brug.

Figuur 15. 'De stad Leyden, van de Schans Lamme te Zien', gravure van Abraham Delfos naar een tekening van Jan de Beijer (Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Topografie van Nederland).

Uit de 19e eeuw dateert een kleurenlitho met de titel 'De Lammen-Schans.' De afbeelding is vervaardigd door de Leidse lithograaf Pieter Trap (1821-1905) naar een tekening van de Leidse kunstschilder Gerardus Bos (1825-1898) en is ondertekend met 'G.J. Bos naar de natuur.' Bos heeft vrijwel hetzelfde standpunt gekozen als De Beijer, maar heeft de blik meer naar het westen gericht. Ook hij tekent een paard voor een trekschuit en een paard met koets op de Zoeterwoudseweg. De titel van het werk laat er geen twijfel over bestaan dat Bos bij het driehoekige eilandje van doen meende te hebben met de schans Lammen.

Figuur 16. 'De Lammen-Schans', litho van Pieter Trap naar een tekening van Gerardus Bos (Universiteitsbibliotheek Leiden, Collectie Topografie van Nederland).

Van dit zelfde eiland bestaat ook een foto die rond 1900 is gemaakt door een onbekende fotograaf. De foto is gemaakt vanaf de Vlietweg en toont de oostelijke punt van het eiland met ten oosten ervan de Lammebrug over de Roomburgerwetering. In de achtergrond is met moeite het profiel van Leiden te zien, met onder andere molen Oranjeboom en de Hooglandse kerk.

Figuur 17. Foto van eiland in de Vliet, onbekende fotograaf, omstreeks 1900 (ELO, PV1725.1).

De schans uit de lucht

Op luchtfoto's uit de Tweede Wereldoorlog kunnen onder gunstige omstandigheden verdwenen structuren zichtbaar zijn, zoals schansen of andere verdedigingswerken. De zichtbaarheid van dergelijke sporen is niet alleen afhankelijk van bewolking en lichtval, maar ook van de terreingesteldheid. Met het stilzetten van de polderbemaling in de laatste oorlogswinter zijn sommige polders zo drassig geworden, dat daardoor geringe verschillen in reliëf zichtbaar kunnen worden vanuit de lucht.

Voor de omgeving van de Lammebrug zijn twee luchtfoto's bekeken: één van 21 februari 1945 en één van 3 september 1945. Beide foto's tonen in de hoek tussen Vrouwenvaart en Rijn-Schiekanaal een weiland met in de noordwesthoek een gebouw op een door een sloot omgeven perceel. Het enige dat hieraan opvalt, is dat deze sloot een enigszins gebogen verloop heeft, terwijl de andere greppels op het perceel recht lopen. Of dit verband houdt met de ligging van de schans valt niet te zeggen. Het perceel met het gebouw heeft een oppervlakte van ongeveer 800 m² en was dus zonder meer groot genoeg voor de schans die een oppervlak van 170 m² zou hebben gehad. Andere zaken vallen op de luchtfoto niet op.

Figuur 18. Uitsnede uit luchtfoto van 21 februari 1945 (Collectie Wageningen University & Research).

Figuur 19. Uitsnede uit luchtfoto van 3 september 1945 (Collectie Wageningen University & Research).

RAAP-RAPPORT 3387 - herziene versie 11-7-2018

Op zoek naar de Schans Lammen
Een cultuurhistorisch onderzoek

5 Na de schans

‘Vermoedelijk helemaal verdwenen’

Het idee dat de schans grotendeels verdwenen is door latere graafwerkzaamheden wordt in 1846 al vermeld door Van der Aa in het zevende deel van zijn Aardrijkskundig Woordenboek. Hij stelt: ‘Midden door den grond der opgeruimde schans, varen, sedert de zeventiende eeuw, de trekschuiten van Leyden op ’s Gravenhage en Delft, het afgesneden Lammen-eilandje aan de eene, het trekpad aan de andere zijde.’ Een eeuw later is Roozen wat voorzichtiger. In ‘De zeven zaligheden van Zoeterwoude’ schrijft hij in 1946: ‘Door de vergravingen bij den aanleg van het Rijn-Schiekanaal is de situatie erg onduidelijk geworden.’ Van der Vlist neemt de beschrijving van Van der Aa over in zijn geschiedenis van polderpark Cronesteyn en voegt daaraan toe: ‘De situatie ter plaatse is door de vergraving van het Rijn-schiekanaal in het begin van de twintigste eeuw opnieuw ingrijpend gewijzigd’, om te concluderen, ‘zodat het niet te verwachten is dat er ooit nog iets van de schans boven water zal komen.’ Gemeentelijk archeoloog Chrystel Brandenburgh deelt deze conclusie in haar bijdrage aan de 3 Oktoberlezing 2012: ‘In sommige gevallen weten we dat de sporen van de schansen bij recente bodemingrepen vergraven zijn. Voorbeelden hiervan zijn hierboven reeds genoemd: zowel de Lammenschans als de schans op de Dwarswetering zijn vermoedelijk helemaal verdwenen bij de aanleg van de huidige waterwegen.’ Dit stemt weinig hoopvol en is reden te meer eens goed te kijken naar de latere ontwikkelingen in de omgeving waar de Lammenschans wordt verwacht.

Het Rijn-Schiekanaal

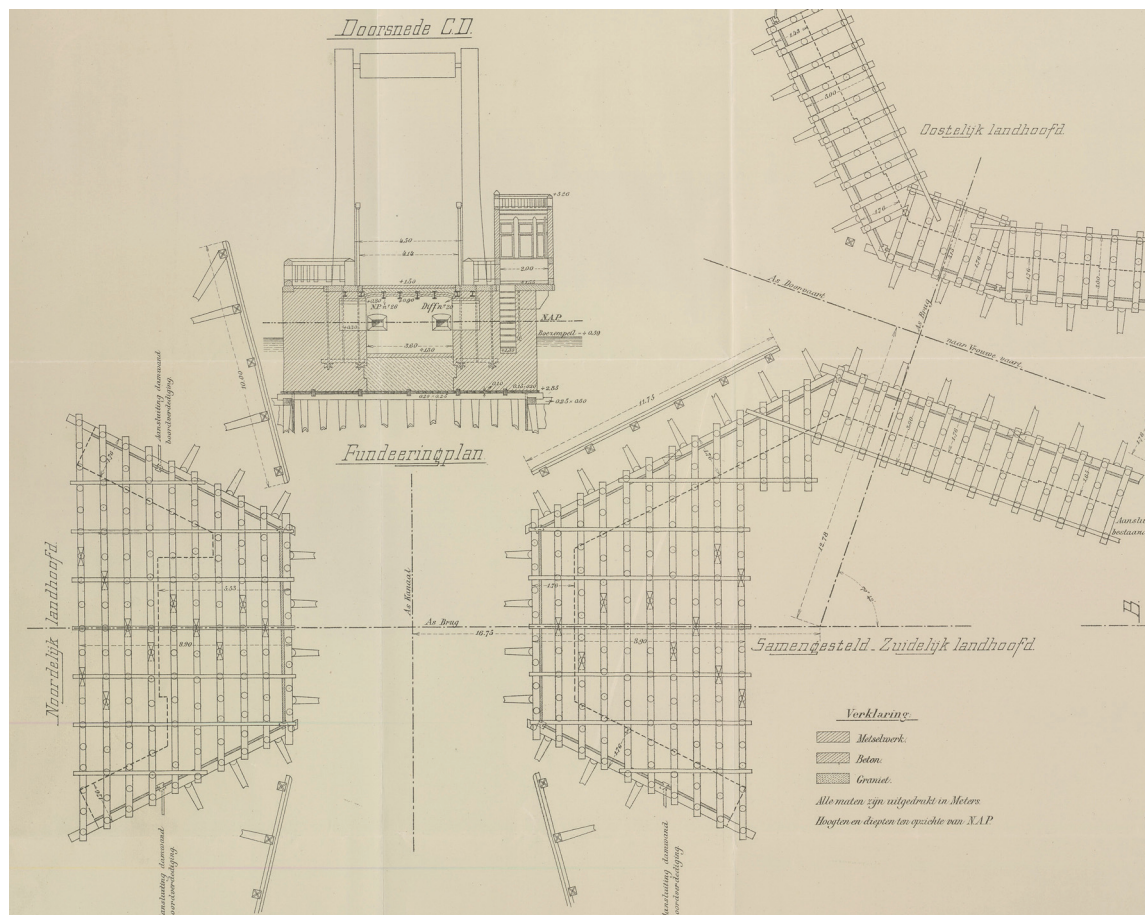
De Vliet vormt vanaf de Middeleeuwen een belangrijke verbinding tussen de Oude Rijn en de Schie. Tot begin twintigste eeuw ging de scheepvaart door het centrum van Leiden. In 1906 werd besloten dat daar verandering in moest komen. Onder de kop ‘De vaart buiten Leiden om’, meldt het Leidsch Dagblad op 11 september 1906:

‘In verband met het in de zomerczitting der Staten van Zuid-Holland genomen besluit tot voltooiing van de vaartverbetering tusschen Rijn en Schie en tot het graven van een nieuw kanaal van de Lammebrug tot in den Rijn tegenover de Zijl, waardoor de doorvaart door de stad zal komen te vervallen, worden thans reeds opmetingen gedaan en andere voorbereidende werkzaamheden verricht.’

De omgeving van de oude Lammebrug over de Roomburger wetering wordt ingrijpend gewijzigd. De krant meldt:

‘Meerdere onteigening nabij de Lammebrug (bij “Cronestein”) is noodig voor de vernieuwing van deze brug met de daaruit volgende wegsomlegging. Tevens zal door het betrekken in de onteigening van het ter plaatste liggende eiland en den hiervan noordoostelijk liggenden watergang ’n voldoende terrein worden verkregen voor brugwachterswoningen en voor een te maken opslagplaats.’

Onder de aan te leggen kunstwerken wordt genoemd: 'Een dubbele ophaalbrug over het boezemwater tusschen den Leidschen Vliet en de Roomburgerwetering in den omgelegden Vrouwenweg ter vervanging van de Vrouwenbrug.' Uit de 'Bouwtekening voor de ondergrond van de Lammebrug en Vrouwenbrug' blijkt dat de onderzijde van het metselwerk komt te liggen op 2,85 m -NAP, dat is de bovenzijde van de funderingsbalken. In het noordelijke landhoofd wordt een motorkelder gebouwd.

Figuur 20. Uitsnede uit de 'Bouwtekening voor de ondergrond van de Lammebrug en Vrouwenbrug', 1911 (ELO, PV8468.6).

De uit te voeren werkzaamheden zijn aangegeven op de 'Plattegrond van aan te leggen Rijn-Schiekanaal en Kanaalweg' van de Hoofdingenieur van de Provincialen Waterstaat in Zuid-Holland en gedateerd op 27 april 1909. Hieruit blijkt dat de verbreding van de Roomburger wetering plaatsvond aan de noordzijde. De voortgang van de werkzaamheden is te volgen aan de hand van diverse krantenberichten. Op de dag nadat het provinciaal bestuur van Zuid-Holland de werkzaamheden heeft aanbesteed, bericht het Leidsch Dagblad op 20 juni 1911: 'Dit eerste gedeelte van het belangrijke werk vangt aan bij de Lammebrug aan het eiland in den Leidschen Vliet nabij Cronestein en bestaat in het verruimen van het bestaande Rijn-Schiekanaal ter lengte van 150 M., het maken van een geheel nieuwe gedeelte Rijn-Schiekanaal van af de Lammebrug tot nabij den spoorweg Leiden-Woerden ter lengte van 750 M. [...].'

Figuur 21. Uitsnede uit plattegrond van aan te leggen Rijn-Schiekanaal en Kanaalweg, 1909 (ELO, PV32531.1).

In juli 1911 wordt gestart met uitvoering van de werkzaamheden, aldus het Leidsch Dagblad van 12 juli 1912, waarin wordt verwezen naar het verslag van de Hoofdingenieur van den Provincialen Waterstaat in Zuid-Holland over 1911: 'In 1911 kwam een groot deel van de ontgraving van het nieuwe kanaal gereed, waarvan de grond verwerkt is in den nieuwen hoofdverkeersweg langs het kanaal.' Vermeldenswaard is nog de toepassing van elektromotoren voor de bemaling van de funderingsput van de Lammebrug en voor de kanaalput over een lengte van 750 m en voor het heien van de 'damwand der boordverdediging'.

Verschillende foto's in de collectie van Erfgoed Leiden en Omstreken tonen de werkzaamheden. De met schuttingen omgeven bouwput is gefotografeerd in verschillende stadia en vanuit verschillende richtingen (ELO, PV8468.12c). In de eerste foto uit de reeks wordt de bodem nog uitgegraven. Dat gebeurt met de hand. We zien mannen naast elkaar de grond afgraven en in houten kruitwagens scheppen. Over de drassige bodem zijn planken gelegd waarover de kruitwagens de put uit worden gereden. Bijzonder is dat de op houten palen gefundeerde kademuren nog aanwezig zijn die één geheel vormen met de bruggenhoofden van de Lammebrug en de brug over de Vrouwenvaart. Beide bruggen zijn nog aanwezig; vanaf de Lammebrug kijken twee passanten geïnteresseerd naar de werkzaamheden. Tussen beide bruggen ligt de woning die op de bestekstekening staat aangegeven als arbeiderswoning. Op de voorgrond is de stellage zichtbaar met de slang voor het droogpompen van de bouwput.

Figuur 22. Graafwerkzaamheden voor de Lammebrug in 1911, kijkend in zuidoostelijke richting (ELO, PV8468.10).

Figuur 23. De bouwkuip voor de Lammebrug, 1911 (ELO, GN006325).

Op latere foto's is het palenrooster zichtbaar dat diende als fundering voor de landhoofden van de nieuwe ophaalbrug. Arbeiders en een enkele opzichter – met witte boord en tekening – staan op laarzen tussen de palen, waarvan de koppen door arbeiders met bijlen worden gekantrecht. Met een heistelling worden rond de landhoofden schoeiingbalken ingeslagen. De kademuren en bruggenhoofden van de twee oude bruggen zijn deels weggebroken. Hierdoor is over enkele meters een stuk afgegraven grond zichtbaar. In het zo ontstane bodemprofiel zijn geen bijzonderheden zichtbaar. Op een van de foto's is het kennelijk schafttijd: de arbeiders hebben hun gereedschap laten liggen en alleen een heer met bolhoed poseert in de bouwput op een van de houten balken die zijn aangebracht op de funderingspalen. De vorm van beide landhoofden is duidelijk herkenbaar.

Op 16 november 1912 meldt de Leidsche Courant dat de werken van het eerste bestek '750 Meter nieuw kanaal, met kunstwerken vanaf den Vliet, tot nabij den spoorweg Leiden-Woerden' hun voltooiing naderen. 'Ook de bovenbouw der Lammebrug – het tweede bestek, – is zoover gereed, dat het verkeer over deze nieuwe brug geleid kan worden.'

De nieuwe Lammebrug

Bijna vijftig jaar later voldoet de brug niet meer aan de eisen van de tijd. Op 7 april 1959 beschrijft het Leidsch Dagblad de situatie:

'De bestaande brug is voor het moderne autoverkeer een onding. Niet alleen kunnen twee auto's elkaar daar niet passeren [...], tevens is de situatie zeer gevaarlijk voor voetgangers en wielrijders, die maar moeten zien hoe ze zich kunnen redden tussen de brugleuning en het autoverkeer. Veel ruimte hebben ze daar waarlijk niet! Deze benarde situatie wordt nog verergerd door het feit, dat het drukke scheepvaartverkeer door de Nieuwe Vaart ontelbare malen per dag verkeersfiles aan beide zijden van de brug doet ontstaan.'

De geplande aanleg van een nieuwe brug, op dertig meter ten noorden van de bestaande, wordt vanuit verkeerstechnisch oogpunt dan ook als een grote verbetering gezien.

De krant is echter zeer kritisch over deze ontwikkeling, getuige de kop van het artikel 'Landschaps-schoon en historie offer van nieuwe Lammebrug.' De krant schrijft: 'Aan deze nieuwe brug is thans het bos van Cronesteyn ten offer gevallen en daarvoor zal ook het rustieke jagershuisje op de hoek bij de Vrouwenweg moeten sneuvelen.' Dit in Zwitserse-chaletstijl opgetrokken huis werd eerder aangeduid als arbeiderswoning; het gebouw dat ook op de luchtfoto's uit 1945 te zien is. Op het moment dat het artikel in de krant verschijnt, zijn de bomen al gerooid en zijn draglines bezig de Vrouwenvaart te verleggen naar het oosten. Ook heistellingen zijn reeds ter plaatste. Een kaartje dat diezelfde dag verschijnt in de Nieuwe Leidsche Courant toont de nieuwe situatie geprojecteerd op de oude situatie. De Vrouwenvaart is over een lengte van circa 200 m gedempt en heeft een nieuwe loop gekregen, die circa 60 m oostelijker uitmondt in het Rijn-Schiekanaal. De zuidelijke afrit van de nieuwe brug gaat dwars over het Jagershuis heen. Herman van Huis uit Alphen aan den Rijn is in dat Jagershuis geboren, 'of boswachtershuis zoals wij het vroeger noemden, dacht ik.' Hij laat weten:

Figuur 24. Voorzijde van het Jagershuis, 'deze kant was karakteristiek door het balkon en de dakrand', aldus Herman van Huis. 'Helaas is het een foto met veel vlekken, dit is een ingekleurde zwart-wit foto met een vernislaag en deze laag laat los' (familiearchief Herman van Huis, Alphen aan den Rijn).

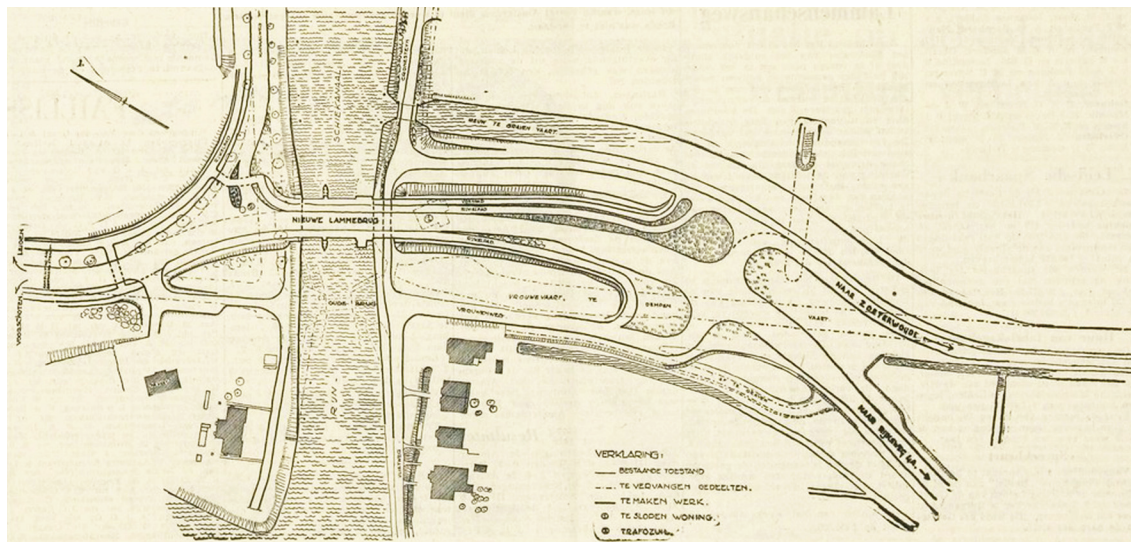

Figuur 25. Het Jagershuis gezien vanaf de Vrouwenweg (familiearchief Herman van Huis, Alphen aan den Rijn).

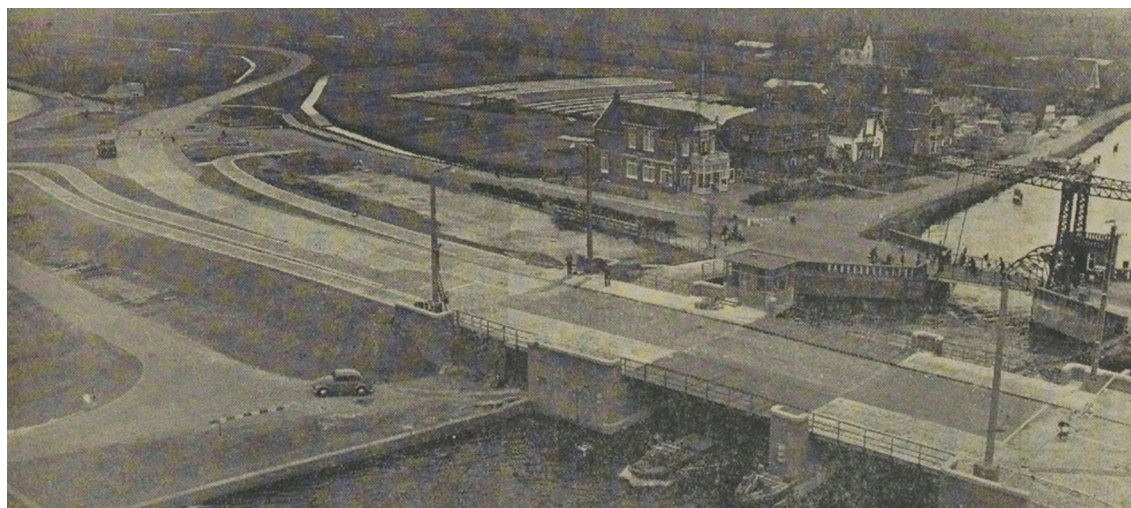
'Mijn ouders hebben daar gewoond van 1942 tot 1959, ik ben daar geboren in 1943, totaal zijn daar zes kinderen geboren. Wij woonden in het voorste deel van het pand, de buurman (Wessel) woonde in het achterste deel, op nr. 2, en was parttime-boswachter van het bos op Cronesteyn.'

Volgens het Leidsch Dagblad verdwijnt met dat huis 'de laatste herinnering (behalve de naam) aan kasteel Cronesteyn, dat hier eeuwen lang de omgeving heeft gesierd en beheerst.' Over de schans Lammen, die toen al door verschillende auteurs in deze hoek werd verwacht, wordt met geen woord gerept.

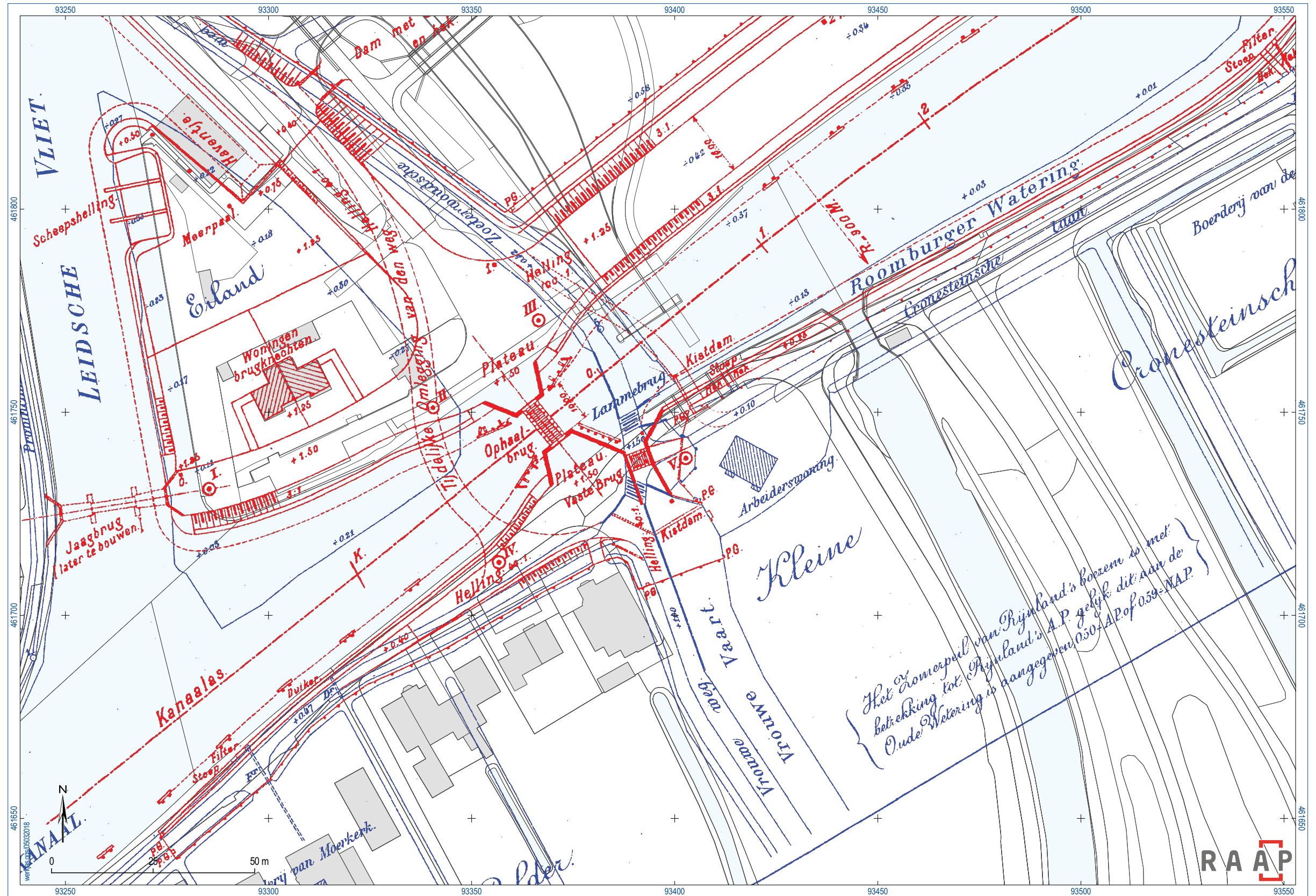
Een jaar later, op maandag 11 april 1960, wordt de nieuwe brug geopend door Commissaris van de Koningin J. Klaasesz. De werkzaamheden voor de nieuwe brug hebben geleid tot enige verstoring van de bodem. Bij het archeologisch booronderzoek is vastgesteld dat de mate van verstoring op de zuidelijke oever plaatselijk verschilt en varieert van 0,7 tot 1,2 m diepte.

Figuur 26. Kaartje uit de Nieuwe Leidsche Courant van 7 april 1959.

Figuur 27. Luchtfoto gemaakt vanaf 'topje van de Leidse brandweertladder', gepubliceerd in Nieuwe Leidsche Courant van 5 april 1960.

Figuur 28: Drie generaties Lammebrug in één kaartbeeld: in blauw de situatie vóór 1911, in rood het ontwerp voor de brug uit 1911 en in zwart/grijs de huidige situatie met de brug uit 1960.

6 Relicten en vondsten

Om een beeld te krijgen van de ligging van de schans en van de vondsten die kunnen worden verwacht, is ook gekeken naar voorwerpen en bodemvondsten die eerder in deze omgeving zijn aangetroffen. Wat is er in Cronesteyn of elders gevonden aan gereedschap, wapentuig en gebruiksvoorwerpen die met beleg en ontzet in verband kunnen worden gebracht?

Relicten

De bekendste vondst uit de schans Lammen is zonder enige twijfel de hutspot, nu te zien in museum De Lakenhal. De metalen kookpot is uitgegroeid tot het belangrijkste symbool van Leidens Ontzet. In haar boek over het ontzet beschrijft museumconservator Jori Zijlmans hoe het verzamelen van relictten – ‘seculiere relieken’ – uit de tijd van het beleg en ontzet een lange traditie kent (Zijlmans, 2011). In 1838 schenkt een familie De Wildt, afstammeling van burgemeester Van der Werf, aan de stad ‘drie turfjes en een flesje met een bodempje likeurwijn die op de verlaten Lammenschans zouden zijn gevonden.’ Aan het flesje is een verklaring van echtheid gehecht, opgesteld op 17 juni 1838. Rondom een stuk turf is later een zilveren beugel aangebracht met daaraan een ketting met een koperen noodmunt. Deze voorwerpen bevinden zich naast de hutspot in De Lakenhal. Of de herkomst en datering correct zijn, moet blijken. ‘Misschien dat nieuwe dateringstechnieken in de toekomst ook deze verhalen naar het rijk der fabelen zullen verwijzen. Of, mooier nog, juist kunnen bevestigen dat de objecten inderdaad uit de tijd van het beleg dateren’, aldus Zijlmans.

Er zouden nog meer voorwerpen afkomstig zijn van de Lammenschans. Aan de vooravond van Drie Oktober schrijft de Leidse Courant op 2 oktober 1964: ‘slechts weinige voorwerpen zijn nog aanwezig om getuigenis af te leggen van de historische dagen en gebeurtenissen rond de belegering van Leiden.’ Na een beschrijving van de hutspot, oude kaarten, schilderijen en portretten volgt onder het kopje ‘Curiosa’ een opsomming van ‘een aantal kleine zaken, die de geschiedenis op aardige wijze illustreren’. Hieronder ‘een rood verglaasd aarden potje, dat met een stukje van een Spaansvaandel en een stel speelkaarten na het beleg in de Lammenschans werd gevonden door een zekere Berckhey [...]’. In een tien jaar ouder overzicht van relieken in het Leidsch Jaarboekje schrijft redacteur Pelinck echter dat deze Berckhey ‘de schans van Valdez te Leiderdorp als eerste had betreden en daarbij de nog bewaarde speelkaarten had gevonden.’ Ook Zijlmans beschrijft de speelkaarten en beeldt het doosje af waarin de tekst gegraveerd staat dat de drieëndertig speelkaarten zijn gevonden in de schans van Valdez te Leiderdorp. Nader onderzoek geeft geen uitsluitsel over herkomst en datering en Zijlmans geeft het verhaal het voordeel van de twijfel. Hiermee blijven over als mogelijk relictten uit de Lammenschans ‘een rood verglaasd aarden potje, met een stukje van een Spaansvaandel.’ Ook Pelinck vermeldt een stuk van een vaandel in de collectie van De Lakenhal.

Figuur 29. 'De Hutspot' gevonden in de Lammenschans bij Leiden 1574 (ELO, PV18085.6).

Figuur 30. Fragment van een Spaans vaandel uit de tijd van het beleg van Leiden (Museum De Lakenhal).

Het fragment van een Spaans vaandel uit de tijd van het beleg van Leiden bevindt zich nog steeds in de collectie van Museum De Lakenhal (inv.nr. 3344). Op het fragment zijn gedeelten van polychrome geschilderde krullen zichtbaar. Bij de fragmenten zit een handgeschreven brief met de tekst: 'Een Stúk van een Vaandel 't gene Mijne Vooroúders [...] 1574 naa het verlaaten van de Stad van Leijden, die door de Spanjaarden belegerd was, in de Schans van Lammen gevonden hebben, aan mij overgeleverd Frans van Mieris [de Jonge]'.

Ook het aardewerk bevindt zich nog in het museum (inv.nr. 3347). In de pot is een handgeschreven briefje geplakt met de tekst: 'Dit kannetje is gevonden door Herman van Berendregt bij het ontzet der stad Leiden op den 3 oktober 1574'. Het kannetje is in 1882 door Louis W. Vogel geschonken aan het museum. Het kannetje heeft de kenmerkende slibversiering van zogenaamd Weser-aardewerk, dat geproduceerd werd in de omgeving van de aan de Weser gelegen Duitse stad Hameln (Nedersaksen). Desgevraagd laat aardewerkspecialist Michiel Bartels het volgende weten over de datering en het voorkomen: '1575-1610, daarna is 't wel weg. Het is een weinig voorkomende vorm, maar niet uitzonderlijk; 1574, een mooie datum, is wel wat aan de vroege kant.'

Figuur 31. Pot van aardewerk gevonden na het ontzet in de Lammenschans (Museum De Lakenhal).

Archeologisch onderzoek

Gericht archeologisch onderzoek is nog niet gedaan, noch naar de schans Lammen, noch naar een van de andere Leidse schansen. Gemeentelijk archeoloog Chrystel Brandenburgh stelt het duidelijk in haar bijdrage aan de 3 Oktoberlezing 2012: 'Tot nu toe zijn er in Leiden nog geen resten van schansen opgegraven.' Navraag leert dat dit ook ruim vijf jaar later nog niet het geval is.

Het is goed te realiseren dat systematisch archeologisch onderzoek in Leiden nog niet van de grond was gekomen, toen in 1959 de laatste grote bodemingrepen plaats vonden in de omgeving waar de schans wordt verwacht: de bouw van de huidige Lammebrug. In zijn voorwoord bij de catalogus van de tentoonstelling 'Uit bagger geborgen', die van 18 februari tot 3 april 1972 te zien was in De Lakenhal, geeft toenmalig museumdirecteur Wurfbain een duidelijk beeld van de ontwikkeling van het Leidse bodemonderzoek:

'Niettemin werden bij grondwerkzaamheden, wegeaanleg, nieuwbouw van huizen en bedrijven, vanzelfsprekend regelmatig sporen van vroegere bebouwing of bewoning aangetroffen, soms in de vorm van voorwerpen of fragmenten, soms als funderingen of muurresten, of zelfs gedeelten van straten of huizen. De voorwerpen wekten de belangstelling, bleven dikwijls in stand en vonden zelfs af en toe een bewaarplaats in het Rijksmuseum van Oudheden of het Stedelijk Museum De Lakenhal; de waargenomen funderingen echter werden bijna zonder uitzondering niet getekend of gefotografeerd, zodat heel veel onbenut is gebleven, dat bij een nader onderzoek had kunnen bijdragen tot de kennis van het verleden van Leiden en, mutatis mutandis, van de omgeving van deze stad.

De laatste jaren is in deze situatie verandering gekomen en kon meer ruimte worden gegeven aan het archeologisch onderzoek. Het is de grote verdienste geweest van Ir. H.H. Vos, de huidige directeur van de Dienst van Gemeentewerken van Leiden, dat in de jaren 1964-1971 vele in de oude stad uitgevoerde grondwerkzaamheden ten behoeve van verbouwingen en stadsuitbreidingen, een archeologische begeleiding kregen vanwege de Dienst van Gemeentewerken, in zeer nauwe samenwerking met een medewerker van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort [de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed].

Toch blijkt dat er in 1959 wel waarnemingen zijn gedaan bij het uitgraven van de bouwput voor de nieuwe Lammebrug. Er is in ieder geval gekeken naar vondsten in de grond die uit deze bouwput kwam. Dit blijkt uit een publicatie over Romeinse vondsten in het Archeologisch Jaarverslag over 1986 (Suurmond-Van Leeuwen, 1987). In 1987 werd de laatste fase uitgevoerd van de inrichting van het polderpark Cronesteyn. Bij de grondwerkzaamheden werden op diverse plaatsen vondsten aangetroffen uit de Romeinse tijd. In een overzicht hiervan zijn ook vondsten opgenomen die eerder zijn gedaan in de Kleine Cronesteynse Polder. Hieruit blijkt dat in 1959 bij de aanleg van de huidige Lammebrug Romeinse en inheems-Romeinse scherven werden gesignaleerd, aldus een bericht in het vondstarchief van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Daarbij wordt de kanttekening gemaakt dat een deel van de grond uit deze bouwput is aangebracht bij de aanleg van het Rijn-Schiekanaal om het terrein ter plaatse op te hogen. Dit zou zijn gebleken uit rapporten van de aanleg van het kanaal.

Op de tentoonstelling 'Uit bagger geborgen' waren geen vondsten te zien die afkomstig zijn van de schans Lammen of van een van de andere Leidse schansen. Wel waren er enkele bodemvondsten uit Leiden en omgeving die direct samenhangen met het beleg. Toenmalig provinciaal-archeoloog van Zuid-Holland Sarfatij noemt in zijn inleiding op de catalogus: 'een grote tinvondst te Leiden en een muntvondst te Noordwijkerhout.' De tinvondst werd in 1968 aangetroffen bij graafwerkzaamheden op het spoorwegemplacement aan de Herensingel en bestond uit een kannetje en 9 platte en 37 bolvormige tinnen schotels. Gezien de aard en datering van de vondst gaat het om een deel van een servies dat tijdens het beleg is verborgen.

Detectorvondsten

Terwijl (amateur-)archeologen nog geen onderzoek hebben gedaan naar de Lammenschans, zouden afgelopen jaren misschien wel vondsten kunnen zijn gedaan door metaaldetectorzoekers. Om deze vondsten in beeld te brengen, is contact gezocht met de Afdeling Rijnstreek van de AWN, de landelijke vereniging van amateurarcheologen. De vraag naar vondsten die te koppelen zijn aan beleg en ontzet van Leiden is ook voorgelegd aan enkele metaaldetectorzoekers die hebben gereageerd naar aanleiding van de publiciteit rond het project.

Binnen de AWN-Rijnstreek is rondgevraagd naar vondsten die met beleg of ontzet te maken zouden kunnen hebben. Hierop is één reactie gekomen van AWN-lid Hans-Willem van der Leeuw. Hij laat weten: 'In 2003/2004 toen de wijk Roomburg in Leiden bij Matilo gebouwd werd, heb ik met een metaaldetector twee loden kogeltjes gevonden (periode 15e - 18e eeuw) in het uitgebaggerde drab uit een sloot tussen de inmiddels afgebroken kassen; waarschijnlijk pistolet- en anders musketkogeltjes.' De afmetingen en het gewicht van de twee kogeltjes bedragen respectievelijk: 13 mm/11 gram en 15 mm/16 gram. Hans-Willem vervolgt: 'Verder heb ik in die tijd nog een koperen muntje (duit) gevonden uit de Spaanse tijd, zonder jaartal, maar volgens de muntcatalogus geslagen tussen 1573-1579. Beide "spectaculaire" vondsten zijn (misschien met enige moeite) aan de Spaanse tijd/Tachtigjarige oorlog in Leiden en omgeving te koppelen, daar er bij Roomburg ook een schans lag.'

Figuur 32. Twee loden pistoletkogeltjes (foto Hans-Willem van der Leeuw).

Sinds 2016 worden gegevens over metaalvondsten vastgelegd door het PAN-project. PAN staat voor Portable Antiquities of the Netherlands en is een project waarin archeologen van de Vrije Universiteit zich samen met verschillende partners inzetten om metaalvondsten in collecties van detectorzoekers te determineren en registeren. De vraag aan Julius van Roemburg, Senior Registrar bij PAN en verantwoordelijk voor Zuid-Holland, was of in de database van PAN vondsten uit Leiden of directe omgeving zijn opgenomen die gerelateerd kunnen worden aan beleg en ontzet van Leiden. Dat blijkt nog nauwelijks het geval. Dat is opvallend, omdat vondsten uit de tijd van de Opstand wel bekend zijn uit andere steden, zoals Delft en Haarlem. Julius geeft aan dat hier nog geen conclusies aan te verbinden zijn, aangezien het vooral te maken heeft met de stand van invoer in de PAN-database en niet met de werkelijke stand van zaken.

Behalve enkele muntjes die in deze periode kunnen worden gedateerd, meldt Julius een klein kaliber ijzeren kanonskogel (diameter: 52 mm; gewicht: 552,71 g), die in 2017 is gevonden in Voorburg en geregistreerd is onder nummer PAN-00022757. Alhoewel de datering van dergelijke kogels niet precies valt te geven, is de vindplaats mogelijk interessant. De vinder heeft informatie ingewonnen bij de Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg en deze suggereert dat de kogel mogelijk verband houdt met het ontzet van Leiden: 'Het kleine kaliber kan duiden op een klein kanon dat op de reling van (kleine) schepen gestaan kan hebben en de Geuzen die via de Vliet richting Leiden voeren zouden slechts uitgerust zijn met kleine, lichte scheepjes met klein kaliber geschut. Vondstlocatie nabij de Vliet zou destijds onder water hebben gestaan.' Betwijfeld moet worden of deze interpretatie juist is: de Geuzenvloot voer immers niet over de Vliet naar Leiden.

Figuur 33. IJzeren kanonskogel uit omgeving van de Vliet in Voorburg (Portable-antiquities.nl: PAN-00022757).

Op het forum 'Bodenvondstenwereld' worden in juli 2017 foto's geplaatst van een metalen onderdeel van een vuurwapen, met de suggestie dat het gaat om een zogenaamd lontslot van een musket, de voorloper van het vuursteenslot. In één van de berichtjes schrijft de vinder: 'Als dit een lontslot is, moet hij 1550-1575 zijn.... (antieke wapens encyclopedie A.E. Hartink). Lekker dan gevonden in de buurt van het Lammeschans....ouwe Spanjaard iets verloren denk ik.'

Vinder Maurits Knegt vertelt dat hij het voorwerp met zijn metaaldetector heeft gevonden in Meerburg. Na zijn bericht op het forum is hij verder gaan zoeken en is erachter gekomen dat het mogelijk gaat om een zeventiende-eeuws lontslot van Oosterse herkomst, mogelijk uit Maleisië. Navraag bij het Nationaal Militair Museum in Soesterberg wijst uit dat zich in de collectie van het museum twee bijna identieke exemplaren bevinden: het betreft Javaanse musketten. Gevraagd naar de mogelijkheid of dergelijke wapens (als buit) kunnen zijn gebruikt door Spaanse of Nederlandse soldaten bij beleg en ontzet van Leiden laat conservator Mathieu Willemsen weten: 'De datering van de Javaanse lontslotgeweren is een lastige. In onze database staan ze over het algemeen aangeduid als 19e eeuw, maar als ze 18e eeuw zijn, zou het me ook niet verbazen.' Hij acht het vrijwel uitgesloten dat ze al dateren uit de tijd van het beleg van Leiden. Als suggestie oppert hij nog: 'Het lijkt mij eerder dat er sprake is van een conservator van het museum van volkenkunde die wat heeft laten vallen...' Helaas is deze fraaie vondst dus niet te koppelen aan het beleg en ontzet van Leiden. Maurits heeft veel in de omgeving gezocht, maar heeft in de buurt van Leiden nooit vondsten gedaan uit de Tachtigjarige Oorlog. Ook kent hij deze vondsten niet van anderen.

Toevallig kom ik in contact met Leonard de Moulin, die in de periode 1980-2010 zeer actief met de metaaldetector heeft gezocht in Leiden en omgeving. Zo heeft hij in Cronesteyn gezocht bij de aanleg van een gasleiding voordat er tuintjes waren aangelegd, maar nooit iets gevonden. In meer recente jaren heeft hij met een magneet de Vrouwenwetering afgezocht, maar ook hier niets gevonden op recente troep na. Toen circa zes jaar geleden de schoeiing langs het Rijn-Schiekanaal werd vervangen, heeft hij de werkzaamheden gevolgd, eveneens zonder resultaat.

Verschillende metaaldetectorzoekers hebben gereageerd naar aanleiding van publiciteit rond het onderzoek en aangeboden te helpen zoeken.³ Helaas kennen ook zij geen vondsten die te verbinden zijn aan het beleg en ontzet van Leiden. Amateurcheoloog René Baas, die zo'n 25 jaar met een detector zoekt, laat weten dat hij vondsten heeft gedaan als musket- en pistoletkogels, gespen, knopen, Spaanse munten. Die komen echter niet uit Leiden maar uit gemeenten eromheen. Op mijn vraag of deze vondsten wellicht zijn te koppelen aan beleg en ontzet van Leiden, laat hij weten dat de gevonden voorwerpen voornamelijk afkomstig zijn uit verstoorde grond of stortgrond. 'Een link met Leiden en beleg is dan moeilijk te maken', laat hij weten. Detectorzoeker Jerry Bouter, die zelf al dertig jaar actief is, heeft een oproep gedaan op verschillende fora. Het gaat om de Facebook-pagina's 'Metaaldetectors Gebruikersforum', 'Metaaldetector Vondsten' en 'Metaaldetectorgroep Zoekvrienden.' Helaas heeft dit niets bruikbaar opgeleverd. In enkele reacties werd opgemerkt dat Leiden een streng detectorbeleid heeft. Dat kan voor sommige mensen een reden zijn om niets te zeggen. Ook kan meespelen

³ Met dank aan Jerry Bouter (Boskoop), Jeroen van der Niet (Noordwijk aan Zee) en René Baas (Voorschoten) voor hun reactie.

dat sommige zoekers niet graag 'hun plekje' delen. Uiteraard is het ook goed mogelijk dat er gewoon geen bijzondere vondsten zijn aangetroffen die te koppelen zijn aan de schans Lammen in het bijzonder, of aan het beleg en ontzet van Leiden in het algemeen.

Figuur 34. Het in Meerburg gevonden lontslot van een Javaanse musket (foto Maurits Knegt).

De laatste boer

Verschillende mensen hebben mij geattendeerd op een oude bewoner van de Vlietweg die woonde op de mogelijke plek van de schans. Zo stelt voormalig Vlietweg-bewoner Ton Rijnsburger de vraag: 'Zou de laatste boer P.J. de Wit (geboren 1935) nog iets weten van afwijkingen in gras of grond van voor 1960?' Ook Arjaan Wit, voorzitter van de Historische Werkgroep van het Leiderdorps Museum, wijst op deze Hans de Wit, die een oude bekende is van werkgroep lid René van Doorn. Hans de Wit – nu woonachtig te Haler, Limburg – is op 23 november 2017 via René van Doorn benaderd met de vraag naar zijn herinnering aan mogelijke vondsten. Arjaan Wit brengt nog dezelfde dag verslag uit: 'Hans de Wit, die van circa 1950 tot circa 2000 op de boerderij tussen Cronesteyn en de Vrouwenvaart heeft gewoond en geboerd, heeft nooit iets gevonden of iets concreets gehoord over de locatie van de Schans Lammen. Hij kent ook geen mensen, die daar ooit naar gezocht hebben of iets gevonden zouden hebben.'

Ook de familie Van Huis, die tot 1959 in het huis woonde dat moest wijken voor de "tweede" Lammebrug, kent geen mensen die iets gezocht of gevonden hebben.' Dit spoor levert weliswaar geen vondsten op, maar wel de relevante informatie dat ook de laatste bewoners van deze plek nooit iets hebben gevonden.

RAAP-RAPPORT 3387 - herziene versie 11-7-2018

Op zoek naar de Schans Lammen
Een cultuurhistorisch onderzoek

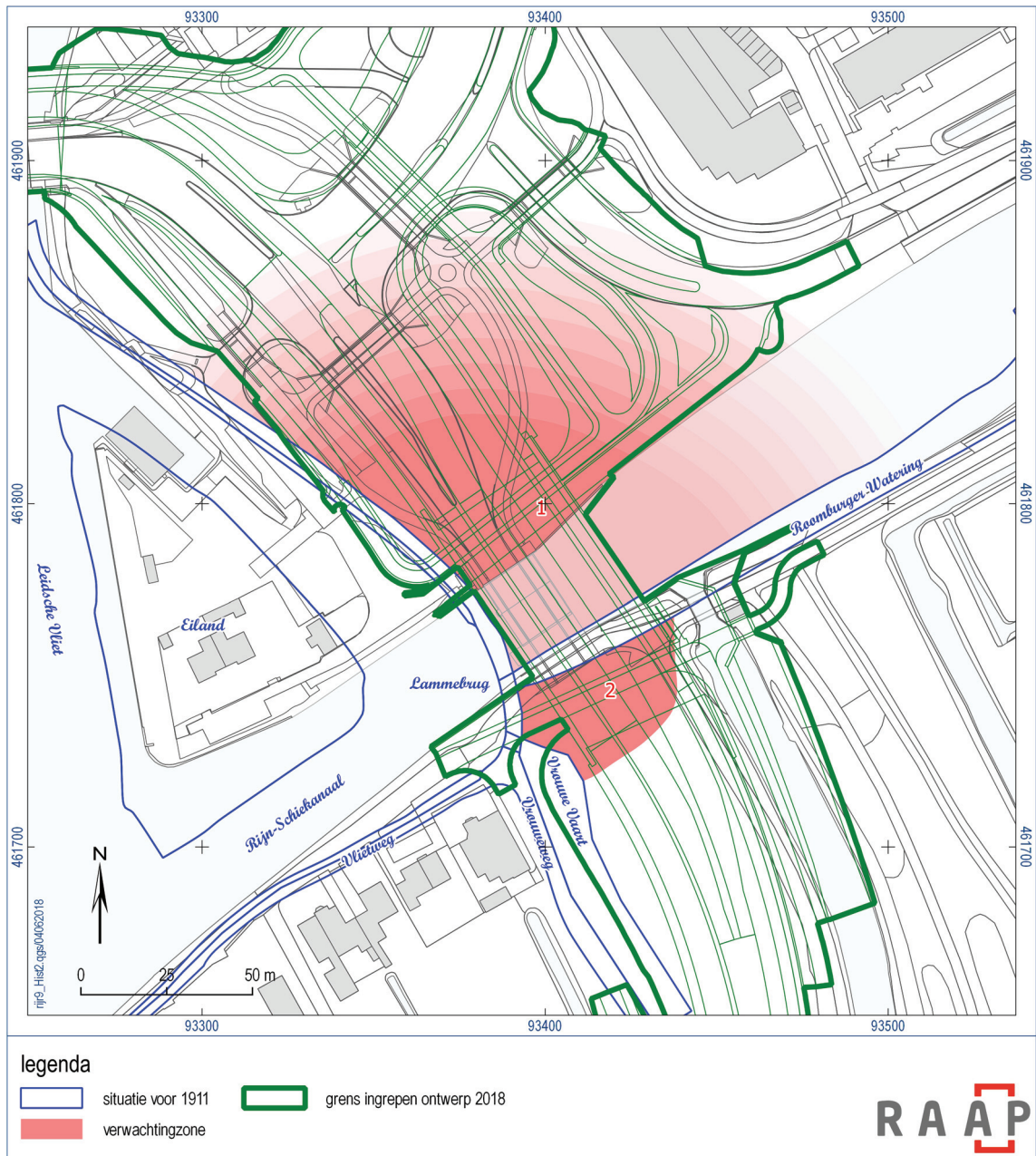
7 De schans gevonden?

De Lammenschans

Dit onderzoek is een eerste stap in de zoektocht naar de Spaanse Lammenschans, waar de hutspot werd gevonden. Uit historische bronnen blijkt echter dat 'die van Leiden' ook een schans hadden gebouwd tussen Zoeterwoude en Leiderdorp. Deze schans die door de Spaanse commandant Francisco de Valdés wordt vermeldt in een brief van 13 november 1573, moet haast wel de Leidse Lammenschans zijn. Dat is een andere dan de Spaanse. De Spanjaarden begonnen immers pas op 1 juni 1574 met de aanleg van hun Lammenschans. Deze Leidse schans zou aan de noordzijde van de voormalige Roomburgerwetering moeten hebben gelegen, wellicht in de hoek met de oude loop van de Vliet. Een ligging aan de weg naar Zoeterwoude lijkt logisch.

Vrijwel alle historici en andere auteurs lijken het erover eens dat de Spaanse Lammenschans moet worden gezocht op het punt waar destijds de Roomburgerwetering en de Vrouwenwetering (of Vrouwenvaart) uitkwamen op de Vliet. Van Oerle vermeldt in 1975 als eerste specifiek de ligging van de schans in de zuidoosthoek tussen Roomburgerwetering en Vrouwenwetering. Bij dit kruispunt van waterwegen liep ook de weg van Leiden naar Zoeterwoude. Deze plek met de naam Lamme vormde dus zowel over land als over water vanuit zuidelijke richting een belangrijke toegang tot de stad Leiden. Het belang van deze locatie was zodanig, dat kaartenmaker Van Deventer er speciaal plek voor inruimde op zijn kaart van Leiden en directe omgeving.

De belangrijkste kaarten voor de zoektocht naar de Lammenschans zijn de Bilhamer-kaart en de Lieftrinck-kaart. Beide kaarten geven de schans aan in de zuidoosthoek tussen Roomburgerwetering en Vrouwenwetering. Als belangrijkste bron voor de ligging van de Lammenschans wordt over het algemeen gezien de kaart die wordt toegewezen aan Joost Janszen Bilhamer, 'die de Spaansen in 't zelfve Beleg voor Ingenieur heeft gediend'. Zijn rol tijdens het beleg wordt gezien als belangrijke waarborg voor de betrouwbaarheid van deze kaart. Van Oerle baseert zich voor de vorm van de schans op de Bilhamer-kaart en komt zo tot een zeshoekig grondplan met twee ronde bastions aan de oostzijde en een derde bastion bij de toegang aan de zuidwesthoek. De topografische nauwkeurigheid van de Bilhamer-kaart blijkt echter beperkt, kijkend naar de ligging en loop van de waterwegen rondom de schans. De andere door een tijdgenoot getekende kaart, de Lieftrinck-kaart, is wat betreft de loop van de waterwegen veel nauwkeuriger. Wanneer ook de weergave van de schans op deze kaart als meest nauwkeurig wordt gezien, dan gaat het om een vierkant verdedigingswerkje met drie bastions en een toegang aan de oostzijde.

Figuur 35. Verwachtingszones voor ligging van resten van de Leidse (1) en Spaanse (2) Lammenschans.

Verwachting

Eerdere vermoedens dat de schans bij verschillende grondwerkzaamheden volledig is verdwenen, kunnen worden bijgesteld. Uitgaande van de verwachte ligging van de Lammenschans in de hoek tussen Roomburgerwetering en Vrouwenvaart is de schans in ieder geval niet vergraven toen de wetering in 1911 werd verbreed tot de Nieuwe Vaart, het huidige Rijn-Schiekanaal. Die verbreding vond plaats aan de noordzijde van de wetering. Op dat moment stond in de hoek van beide waterlopen al een, grotendeels uit hout opgetrokken, huis. Deze bebouwing heeft mogelijk geleid tot enige bodemverstoring. Dit zogenaamde jagershuis moest in 1959 plaats maken voor de zuidelijke oprit naar de nieuwe Lammebrug. Als de schans op deze plek lag, dan zijn de sporen afgedekt door het grondlichaam van deze oprit.

Welke sporen kunnen worden verwacht, omschrijft gemeentelijk archeoloog Chrystel Brandenburgh duidelijk in haar bijdrage aan de 3 Oktoberlezing 2012:

‘Gelukkig is er nog een laatste informatiebron die een rol kan spelen bij het opsporen van de schansen: het bodemarchief. We weten dat de schansen vrij snel na het beleg zijn geslecht. Wallen zijn afgegraven en watergangen gedempt. Vooral de waterwegen rondom de schansen zullen sporen in de bodem hebben achtergelaten. Deze inmiddels opgevulde grachten zullen zich als duidelijke sporen in de bodem aftekenen. Ook afvalkuilen en waterputten zijn door de kleur van hun vulling voor archeologen te herkennen. En wat te denken van het afval van de Spaanse troepen zelf: gereedschap, wapentuig en gebruiksvoorwerpen werden zo lang mogelijk gebruikt maar eenmaal versleten werden ze weggegooid.’

De paar detectorvondsten die bij dit onderzoek zijn opgespoord geven een eerste indruk van het soort vondsten dat kan worden verwacht: kogels in verschillende afmetingen.

Vervolg

Resten van de Spaanse Lammenschans worden verwacht in het tracé van de RijnlandRoute op de zuidelijke oever van het Rijn-Schiekanaal. Zeker is dat de verwachtingszone voor de schans in het tracé ligt. Of eventueel aanwezige resten ook daadwerkelijk worden verstoord door de voorgenomen bodemingrepen, kan pas worden bepaald als de diepte van die bodemingrepen bekend is. Dat is vooralsnog niet het geval. Dat er enige bodemverstoring zal plaatsvinden is aannemelijk aangezien er werkterrein moet worden ingericht en kabels, leidingen en riolering moeten worden omgelegd. Bovendien zal er voor de aanleg van de nieuwe Lammebrug een hoger talud worden aangelegd, waardoor er meer zetting zal optreden. Om ruimte te maken voor de plaatsing van een tweede brugdeel (voor de verdubbeling van de bestaande brug) worden de Vrouwenweg en de Vrouwenvaart enige meters naar het oosten (richting Knotterpad) verlegd. Deze verlegging van de Vrouwenvaart zal leiden tot bodemverstoring. De exacte aard, ligging en omvang van de toekomstige bodemingrepen zijn echter nog niet bekend.

Een eerste stap om te kijken of onder de zuidelijke oprit daadwerkelijk sporen van de schans bewaard zijn gebleven is door middel van een gedetailleerd booronderzoek. Door zeer systematisch en op korte afstand van elkaar boringen te zetten, zou de aanwezigheid van een gedempte gracht aangetoond kunnen worden. Concreet gaat het om het gebied tussen de gedempte loop van de Vrouwenvaart en de huidige loop van deze vaart.

Dan is er nog de schans die is aangelegd 'door die van Leiden'. Helaas ontbreken nadere gegevens om een gebied aan te wijzen waar grondboringen gezet zouden kunnen worden. Bovendien is de ondergrond hier danig verstoord door de fietstunnels onder het Lammenschansplein. Zorgvuldig meekijken met toekomstige graafwerkzaamheden op deze plek lijkt vooralsnog de enige zinvolle optie.

Literatuur en bronnen

- Aa, A.J. van der, 1846. Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, zevende deel. Gorinchem, Jacobus Noorduyt (geraadpleegd via <http://www.heuristiek.ugent.be/?q=vmt/aardrijk>, d.d. 25 maart 2018).
- Anoniem, 1972. Uit bagger geborgen: bodemvondsten in en om Leiden. Leiden, Stedelijk Museum De Lakenhal (Tentoonstellingscatalogus).
- Anoniem, 1981 (1970). Atlas van historische vestingwerken in Nederland, deel IV: de provinciën Zuidholland en Zeeland. Eerste aflevering: Zuidholland. Stichting Menno van Coehoorn.
- Beliën, H., P. Knevel & I. van Tol, 2005. Geschiedenis op straat: wandelen door historisch Nederland, Amsterdam, Salomé (geraadpleegd via <https://books.google.nl>, d.d. 24 februari 2018).
- Boer, G.H. de, C.F.H. Coppens & J.H.M. van Eijk, 2011. Oostvlietpolder en Cronesteynse polder, gemeente Leiden: archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek. RAAP-rapport 2147. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- P.J. Blok, 1916. Geschiedenis eener Hollandsche stad. Eene Hollandsche stad onder de Republiek (deel 3). 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- Brandenburgh, C.R. & E.D. Orsel, 2013. Onderzoeksagenda archeologie en bouwhistorie Leiden. Leiden, Erfgoed Leiden en Omstreken.
- Fagel, R., 2017. 'De Spaanse belegeraar van Leiden, het eigen verhaal van Francisco de Valdés (3 Oktoberlezing 2017). Leiden, Primavera.
- Fruin, R., 1874. Het beleg en ontzet der stad Leiden in 1574. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- Gray, J. & R. Acciano, 2004. The Netherlands. Lonely Planet.
- Koppenol, J.M., 2002. Het Leids ontzet. 3 oktober 1574 door de ogen van tijdgenoten. Amsterdam, Athenaeum – Polak & Van Genneep.
- Netiv, A. & C. Brandenburgh, 2012. (Mooier dan) de werkelijkheid. Het beleg van Leiden in archief, beeld en bodem (3 Oktoberlezing 2012). Leiden, Primavera.
- Oerle, H. van, 1970 (1943). Oud Leiden. Nieuwendijk, De Forel.
- Oerle, H. van, 1974. De rol van de schansen bij het beleg 1572-1574. Leids Jaarboekje 1974, 34-50.
- Pelinck, E., 1954. Overlevering, legende en relieken van het beleg en ontzet van Leiden, Leids Jaarboekje 46, 100-107.
- Roozen, L.C.J., 1946. De zeven zaligheden van Zoeterwoude. Zoeterwoude, De Boer.
- Suurmond-Van Leeuwen, H., 1987. Romeinen in Cronesteyn. Veldverkenning in de Cronesteynse Polder. Bodemonderzoek in Leiden 9: archeologisch jaarverslag 1986. Leiden, Directie Civiele Werken.
- Vlist, E. van der, 2004. Cronesteyn. Van broekland tot polderpark (Leidse Historische Reeks 17). Leiden, Primavera.
- Vos, 1992. Leiden. In: P.J.C. van der Krogt, De stadsplattegronden van Jacob van Deventer: map 1: Zuid-Holland. Alphen aan den Rijn, Canaletto.
- Warning, S. & R. Klaarenbeek, 2011. Vlietweg achter nummer 8, Leiden, gemeente Leiden; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en een inventariserend veldonderzoek (karterende fase). RAAP-notitie 3744. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

- Wink, K., 2015. RijnlandRoute deelgebied Europaweg - knooppunt Ommedijk, gemeenten Leiden, Wassenaar, Voorschoten, Leidschendam-Voorburg en Zoeterwoude; actualisatie van het bureauonderzoek en inventariserend veldonderzoek in het kader van het PIP en Tracé Besluit (versie 1.0). RAAP-rapport 2884. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Winkelman, D., 2017. Beleg en ontzet van Leiden 1573-1574. De Koerier 165. Informatieblad over verdedigingswerken en militaire geschiedenis (themanummer).
- Zijlmans, J., 2011. Leidens ontzet. Vrijheidsstrijd & volksfeest. Leiden, Primavera.

Geraadpleegde websites:

- www.ahn.nl
- www.dinoloket.nl
- <http://www.erfgoedleidschendam.nl/publicaties/trekweg-langs-de-vliet-had-heel-wat-voeten-in-de-aarde?page=2>
- www.geheugenvannederland.nl
- <http://library.wur.nl/WebQuery/geoportal/raf>
- <https://leidencourant.nu>
- www.topotijdreis.nl

